

Nexhat S. Ibrahimini

DIMENSIONE KUR'ANORE

LOGOS-A ■

Dimensione kur'anore

Nexhat S. Ibrahimini

© LOGOS-A
2 0 0 3

LOGOS-A
SHKUP
PRISHTINË
TIRANE

▲ Nexhat S. Ibrahimî

▲ Dimensione
▲ kur'anore

▲ Nexhat S. Ibrahimî

▲ Dimensione ▲ kur'anore

Il gita di alzat (ad 10 numero).
Ay ille roud li koyat jyndekli pî pi dore personal che pînqas.
Qa' qâzîmîkî pî qâzîmî pî qâzîmî li hîlî qâzîmî pî alzat li
laftas li laftas li pî qâzîmî. Pî, mî koyat jyndekli,
kumandîli ay koyen i kîli qâzîmî li kîli pî koyat jyndekli li Logos.

Neshat S. İbrahim
DIMENSIONE NER ANDRE

Bütün- Logos-A
Bülibeka- Nedim İstan

Pürbütün- Adas İsmaili
Kıyerdektan- Susaneda Abazi
Redaktör İstatistik- Neshat İbrahim

Rezerven- dr. İsmail Bartschi

Redaktör güheren- İstan Balaçi
Redaktör artistik & desenler- Edi Agagjshi
Redaktör teknik & taşvish- Azem Zaimi
Pemundur me në güher angleze i përktheu- Edi Bala

Mëlikqepç i shijqit- Ilir Gogaji
Përgatitja kompjuterike- Focus Pro - Skrip
Shijq- Focus - Prishtne

Copyright ©Logos-A, 2003

Shenimi i CIP katalogut i katëj libri gjendet
në Bibliotekën Kombëtare Universitare
ISBN 9999-58-025-1

www.logos-a.com

Nexhat S. Ibrahim
Dimensione kur'anore

Recensues: Ismail Bardhi, Shkup

Redaktor gjuhësor: Islam Dizdari, pedagog në
Universitetin e Shkodrës

Botues: LOGOS-A, Shkup, 2003

Copyright © Autori

Shtypi:

Shkup, 1424/2003

Përbajtja

Dimensionet e pakapshme të Kur'anit	9
Pikëpamje të konceptimit të i'xhazit kur'anor	12
Hyrje.....	12
<i>I'xhazi dhe teħaddi nепr kohē</i>	14
<i>I'xhazi ndér shkencetarêt</i>	18
Përfundim.....	27
Summary.....	28
Mbi përkthimin e Kur'anit	29
Hyrje.....	29
Përkthimi i Kur'anit në kohën e Muhammedit a. s	32
Mendimi i Ebu Hanifes dhe i nxenésve të tij	35
Mendimi i Shafiu dhe i disa dijetarëve të tjerë	38
Mendimi i Ez-Zamahsheriut.....	40
Mendimi i shejh El-Meragiut.....	40
Përkthimi i Kur'anit te shqiptarët	42
Mendimi i Këshillit të Lartë të Ulemasë së El-Ez'herit.....	44
Përfundim.....	44
Summary.....	46
Kontributi i përkthimit të Kur'anit në kulturën shpirtërore islame dhe tradicionale shqiptare	49
Hyrje.....	49
Aspekte të perceptimit të Kur'anit	50
a. Shkathtësia e recitimit të Kur'anit (kiraeti) apo përkthimi i Kur'anit përveshin njerëzor	51
b. Shkathtësia e shkrimit të Kur'anit apo përkthimi i Kur'anit përsyrin njerëzor	52
c. Shkathtësia e komentimit të Kur'anit	53
Përkthimi i Kur'anit në kulturën shpirtërore islame shqiptare	56

Shtojcë:	60
Disa teza rreth përkthimit dhe përkthyeshmërisë së Kur'anit në gjuhë të tjera	60
Summary	61
Tabela e përkthimeve të para komplete të Kur'anit të botuara në mënyrë kronologjike sipas gjuhëve:	64
Literatura e konsultuar:	70
Treguesi i emrave:	74

Përkushtim!

**Të gjithë atyre që menduan dhe
vepruan në të kuptuarit e Kur'anit!**

Dimensionet e pakapshme të Kur'anit

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Shqyrtimi i ngjarjes shpirtërore si ndryshim që ndodh në kohë, shënon njohjen e kritereve dhe parimeve të cilat janë thelbësore për përcaktimin e ardhmërisë. Në qëllimin e tillë hermeneutika vepron e pavarur nga tërësia e saj si njohje për veten dhe për zhvillimin personal. Këtu është me rëndësi që në kohën e tashme të prezanton mendimi i cili në hermeneutikë përcakton qëndrimin se njeriu është ai që duhet të qëndrojë në ballë të dinjitetit njerëzor.

Historia e përgjithshme e Kur'anit, e cila nga njëra anë gjithmonë e vërteton metafizikën e, nga ana tjetër, përpinqet që ta mbizotërojë atë në vendosmërinë mendorë të qenies njerëzore, në vete tregon diçka shumë të rëndësishme dhe çuditëse, respektivisht atë se nuk kemi kurrrfarë nocioni tjetër të revelatës, përpos atij metafizik, sidomos kur përpinqemi ta mbizotërojmë atë metafizikë.

Të gjitha përpjekjet e deritanishme *jometafizike* të mbizotërimit ndaj metafizikës së Kur'a-nit në thelbin e tyre më të brendshëm janë paksa *fizike*. Çdo premisë e re jometafizike për vete pohon se është pikërisht *ajo*, në të cilën duhet të vlejë fizika - vetë prania Kur'anit në këtë botë. Dhe kjo në veçanti sot kur kemi të bëjmë me mendimin pasmodern dhe, kinse pasmetafizik i cili merr të drejtën ekskluzive të “kujtimit të metafizikës”.

Sa i përket mbizotërimit të metafizikës që nga fillimi i saj deri më sot, receta gjithmonë ka qenë shumë e thjeshtë: në vend të realitetit të parashtrohet ideja e realitetit, në vend të qenies shpirti, në vend të natyrës historia, në vend të historisë transcendencia dhe kështu në pafundësi – dhe pastaj nga ai formulim “i ri” të *riinterpretobet* e tërë historia e Kur'anit.

Sot kur'anologët janë kujtuar për diçka tjeter: në mënyrë që premissa vërtet të jetë eks-kluzive, si kartë më e fortë mbi tavolinë sipas rregullës hidhet përkthimi.

Pikërisht për shkak të kësaj më duket se ka ardhur koha që njëherë të shkruhet *kur'anologja kur'anore*, e cila do t'i sjellë deri në intermexo të gjitha paragjykimet tonë *jometafizike* dhe përfy-tyrimet për të vërtetën, të gjitha kritikat *jo kur'anore* të kur'anologjisë dhe përpjekjet e mbizotërimit të saj, që të tregohet se Kur'ani duhet përjetuar, e jo që paraprakisht të mbizotërojë. Mbizotërimi i metafizikës gjithmonë përsëri përfundon në një “fizikë metafizike” të subjektivitetit. Prania kur'anore është ajo që nga vetvetja “lejon të ndodhë” në anën tjeter të asaj që burimisht ndodh nga vetvetja. Në këtë kuptim edhe kur'anologja do të duhej që një herë të kujdeset rrëth metafizikës dhe atë në mënyrën e një pakujdesie e cila çlirohet nga ai detyrim i pranisë. Pra kur'anologët së fundi do të duhet të bëhen më *modest*.

Detyra e kur'anologjisë nuk përbëhet nga mbizotërimi ndaj Kur'anit, por në kthimin nga fizikja, nga bota e imanencës absolute, dhe atë jo si kthim në fillim të ri, por si braktisje e çdo fillimi në horizontin e qenies një shkatërrim absolut i imanencës në kuptimin e humbjes absolute të qenies për shkak të transcendencës.

Duke jetuar në atë botë *të re të mbizotërimit të përgjithshëm*, në botën e realitetit, në të cilën është bërë krejtësisht e pakuptimtë të flitet për mundësinë dhe realitetin,

mendja sunduese e njeriut të shekullit të ri sërish e dëshmoi metafizikën me atë që e ndaloj atë në fizikë, por jo vetëm në fizikën e shkencës natyrore, por më tepër fizikën e cila çdo gjë ekzistuese e sjell në imanencën e qenies absolute në disponueshmëri. Që nga fillimet e saj deri më sot historia e jometafizikës tregohet si një fizikë e pranisë, e asaj të disponueshmes dhe absolutisht të kësajanshmes.

Duke iu falënderuar asaj se hermeneutika niset nga fakti i të kuptuarit të gabueshëm dhe moskuptimit, atëherë njëkohësisht do të mund të udhëzonte në një rrugë të anës tjetër të pezmit të të kuptuarit, në të cilin sa ai që kupton, aq edhe ajo që “duhet” kuptuar janë të çliruar nga zgjedha e të kuptuarit. Masa e raportit hermeneutik ndaj kur'anologjisë kur'anore është se në distancimin kritik ajo as që ka qenë e as që do të jetë e kuptuar.

Në librin “Dimensione kur'anore” autori Nexhat Ibrahimî orvatet të mbajë një vazhdimësi në të kuptuarit e Kur'anit, duke filluar me mrekullinë e përhershme të Kur'anit për çdo kohë dhe për çdokë, përkthimin e tij në gjuhët botërore dhe atë shqipe dhe ndikimin mbi kulturën islame, e sidomos përgatitjen për ta kuptuar rëndësinë e Fjalës së Zotit. Autori me mjeshtri të lartë i rreket problematikës së mrekullisë së Kur'anit si hyrje për vetë tekstin por po ashtu edhe si hyrje për lexi-min e tekstit të shenjtë. Ky libër doli si rezultat i punës shumëvjeçare të autorit në problematikën e kulturës islame dhe plotëson një zbrazëtirë në literaturën e kur'anologjisë në gjuhën shqipe.

dr. Ismail BARDHI

Pikëpamje të konceptimit të i'xhazit kur'anor

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نَحْنُ نَقْصُ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أُوحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنُ وَإِنْ كُنْتَ
مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ ﴿٣﴾

“Ne po ta rrëfjmë rrëfimin më të bukur, me këtë që po ta shpallim këtë Kur'an. Ti vërtet këtë më parë nuk e ke ditur.”
(El-Kur'an, Jusuf, 3)

Hyrje

I'xhazi është ndër karakteristikat më të rëndësishme të Kur'anit dhe sipas dijetarit Musa Shahin Lashin, i'xhazi është unikal për Kur'anin, pasi që as hadithi kud-sij as hadithi nuk karakterizohen me këtë veçori.¹

Kuptimet e shprehjes i'xhaz sikur edhe të shprehjes që është e lidhur ngushtë me të, *tahaddi*, edhe në veprat islame, edhe të atyre orientaliste janë hulumtuar dhe studiuar me

¹ Musa Shahin Lashin, *El-Leali'ul-bisan fi ulum'il-Kur'an*, Bejda, 1968, fq. 9-10, sipas: Enes Karič, *Tefsir – Uvod u tefsirske znanosti*, Sarajevë, 1995, fq. 242.

kujdes dhe hollësishët. Edhe leksikografët janë angazhuar lidhur me këtë. Kështu, fjalori arabisht-bosnjakisht jep kuptimet: “*Shkoquri (thënie e qartë), elokuencë, gojëtar, pamundësi e të imituarit (të Kur'anit)*”, ndërsa derivati tjetër, “mu'xhizetun” domethënë “çudi, habi”. Ndërkaq vetë folja “a'xhe-ze – ju'xhizu” do të thotë: “*të jesh i dobët, të jesh i pa-aftë, të mos mundesh, të mos jesh në gjendje*”.² Hans Wehr pohon se fjala *i'xhaž* do të thotë “*pamundësia e imitimit, natyra e shkëlqyeshme, e mahnitshme e (Kur'anit)*”.³ Kurse Mustafa S. er-Rifai për *i'xhazin* pohon se ai njëkohësht përcakton dy çështje: pamundësinë e fuqisë njerëzore që të marrë guximin të ofrojë mu'xhize, çudi, dhe vazhdimësia e kësaj pamundësie gjatë shekujve.⁴

Shprehja *tehaddi* përcakton *provokimin, nxitjen* që të ofrohet, të jepet diç i ngjashëm me Kur'anin⁵ dhe në përgjithësi është në harmoni të plotë me kuptimet e shprehjes ‘mu'xhize’. Në aspektin terminologjik ka kuptimin e dukurisë së mbinatyrrshme që u shpallet të dërguarve të All-llahut me qëllim të dëshmimit të misionit të pejgamberisë së tyre e te disa edhe të vërtetësisë së librave të shpallur nga All-llahu.

² Tevfik Muftić, *Arapsko-srpskobrijatski rječnik*, pjesa II, botimi I, Sarajevë, 1973, fq. 2171-2173. Shih kuptimet tjera: Džemaludin Latić, *Stil kuranskog izraza*, Sarajevë, 2001, fq. 43.

³ “Inimitability, gondrous nature (of the Koran)” në: Hans Wehr, *A dictionary of Modern Written Arabic*, Bejrut – London, 1980, fq. 592, sipas: Enes Karić, *Tefsir*, op. cit., fq. 242.

⁴ Parafrazim sipas: *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden, 1981, III, fq. 1018, në: Enes Karić, *Tefsir*, op. cit., fq. 243.

⁵ Ndër shumë vepra me titull të afërt me këtë kemi edhe: Ahmed Izuddin Abdullah Halefullah, *El-Kur'an jetehadda*, botimi I, Kairo, 1397 h. / 1977.

I'xhazi dhe teħaddi nēpēr kohē

1. Nga librat hyjnorë, e sidomos nga Kur'ani, mēsojmē se mu'xhizet kanē ekzistuar prej Ademit alejhis-selam⁶ e deri te Muhammedi alejhis-selam.⁷ Mirépo, duhet vērejtur se mu'xhizet e pejgamberēve tē hershēm kanē qenē tē natyrēs ndijore, perceptuese, fizike (hissijjetun), me afat tē shkurtēr veprimi nē kohē dhe hapēsirē dhe nuk kanē pasur qəllim parēsor tē nxisin nē garim, por vetēm ta manifestojnē fuqinē e Zotit tē madhērueshēm,⁸ dhe kryesisht kanē qenē tē drejtuara kah veshi apo syri i recipientit.⁹ Pēr shembull, zjarri i cili nuk e dogji Ibrahimin a.s.¹⁰, ndarja e detit me shkop nga ana e Musait a.s.¹¹ dhe ringjallja dhe shērimi tek Isai a. s.¹² kanē qenē mu'xhize pēr njē kohē tē kufizuar, qē mē vonē ta pranojnē gjendjen e mēparshime.¹³

Mirépo, mu'xhizet e Muhammedit a. s., pērveç karakteristikës ndijore, konkrete, materiale, posedojnē edhe karakterin dhe natyrēn racionale, ideore, logjike (aklijjetun), e cila madje edhe ēshtē pikēpamja parēsore dhe thelbësore e Shpalljes sē fundit, kurse Muhammedi a. s. ishte "i dērguari i parē tē cilin All-llabu ia dērgoi mbarē

⁶ "All-llabu ia mēsoi Ademit tē gjithë emrat" (El-Kur'an, El-Bekaretu, 31).

⁷ Mu'xhizja mē e madhe e Muhammedit a. s. ishte Kur'ani i urtē.

⁸ Muhammed Mutevelij Esh-Sha'ravi, *Mu'xbiżetul-Kur'an*, I, Kairo, 1981, fq. 2-22; Muhammed Ebu Zahreh, *El-Kur'an – Mu'xbiżetul-kubra*, Kairo, (-), fq. 9-17.

⁹ Musa Shahin Lashin, *El-Leali'ul-hisan fi ulum'il-Kur'an*, op. cit., fq. 243, sipas: Enes Karič, *Tefsir*, op. cit., fq. 246.

¹⁰ "Ne i thamē zjarrit: 'O zjarr bēhu i stobtē, shpētim pēr Ibrahimin.'" (El-Enbija, 69).

¹¹ "Kurse ne i komunikuam Musait: 'Lëshoje shkopin tēnd!' dhe ai menjēherē i pērfsbiu tē gjitha ato gēnjeshtra." (El-A'rāf, 117). "Ne e frysmauam Musain t'i bjerē me shkopin e tij detit, ai u shpērnda dbe ċdo anē u bē si mal i madb." (Esh-Shuara, 63).

¹² "... Po ju sjell njē argument nga Zoti juaj: do t'ju bēj diċċa nga argjili nē formē tē zogut dbe do t'i fryj, e ai do tē bēbet zog i vērtetē me vullnetin e All-llahut. Do t'i sbēroj edbe tē verbōrit qē kanē lindur ashtu ...". (Ali Imran, 49).

¹³ Seyyed Hossein Nasr, *Srce islama*, Sarajevë, 2002, fq. 45.

njerëzisë, e jo vetëm popullit dhe vendit të caktuar. Për këtë arsyen All-lahu ka dëshiruar që mu'xhizja e Muhammedit a. s. të jetë njerëzore, e arsyeshme, por njëkohësisht që njerëzit nuk mund të bëjnë diç të nojashëm me Kur'anin apo t'ia kapërvejnë atij. Ky pra është Kur'ani, mu'xhizja më e madhe të cilën All-lahu ndonjëherë ia dërgoi njerëzisë”¹⁴ e njëkohësisht edhe libri, porosia, instruksioni dhe mënyra universale e fundit për organizimin e jetës. Ai është dhuratë nga All-lahu.

Shpallja e Kur'anit Muhammedit a. s. në Mekke e pastaj edhe në Medine dhe vende tjera hasi në reagime të dyfishta te bashkëkohësit e tij: duke e pranuar si shpallje qellore apo duke e refuzuar si ‘sihrun ju’theru’ (*magji që transmetohet*, El-Mudeththir, 24), ‘sihrun mustemirr-rrun’ (*një magji në razhdimësi*, El-Kamer, 2), apo ‘ifkun ifterahu’ (*gjenjeshtër e madhe që e shpif ai*, El-Furkan, 4).

Në këto vërejtje Kur'ani është përgjigjur me provokim epokal dhe suksesiv:

قُلْ لَئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُونُوْنَ وَالْجِنُوْنَ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوَا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُوْنَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا ﴿٨٨﴾

“Thuaj: ‘Sikur të bashkoheshin tërë zhindet dbe njerëzit të bënин një Kur'an, sikur ky, nuk do të mund të bënин sikur ky, edhe pse i ndihmojnë njeri-tjetrit.’” (El-Isra, 88).

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأَتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَادْعُوا مَنْ أَسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٢﴾

“Ose po thonë: ‘Ai po trillon!’ Thuaj: ‘po formuloni ju dbjetë kaptina të ngashme me të (Kur'anin), të trilluara, dbe thirni në ndihmë cilin të doni, në vend të All-lahut, nëse e fësni të vërtetën!’” (Hud, 13).

¹⁴ Muhammed Husejn Hejkel, *Hajatu Muhammed*, botimi XIV, Kairo, 1977, fq. 73; El-Mevdudi, *Muhammedi a. s. dbe Kur'ani i shenjtë*, Prizren, 1409 h./1989, fq. 75.

وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَبِّ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدَنَا فَأُتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مُّثْلِهِ وَادْعُوا
شُهَدَاءَكُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٢٣﴾ فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَئِنْ
تَفْعَلُوا فَأَتُقُولُوا النَّارَ الَّتِي وَقَوْدُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أَعْدَتْ لِلْكَافِرِينَ ﴿٢٤﴾

“Dhe nese dyshoni në atë çka i kemi shpallur robit tonë, bëne ju një kaptinë të ngjashme si ai (*Kur’ani*), madje thirni edhe dëshmitarët tuaj, përvèç All-llahut, nese flisni të vërtetën. Po, nese nuk e bëni dhe nuk mund ta bëni, atëherë ruajuni zjarrit të përgatitur për mosbesimtarët, lëndë djegëse e të cilët janë njerëzit dbe gurët.” (*El-Bekare*, 23-24).

2. Qasja ndaj shprehjeve *i’xhaz* dhe *tebaddi* historikisht ka evoluar, por megjithatë vlera kryesore ka mbetur. Orientalisti i njohur G. E. von Grunebaum në shkrimin e tij mbi *T’xhażin*’ në *The Encyclopaedia of Islam* vë në spikamë evoluimin historik të këtyre shprehjeve, duke pohuar se “shprehja *i’xhaz* nga gjysma e dytë e shekullit të tretë h./IX gr. bëhet term teknik për pamundësinë e imitimit apo për karakterin unikal të Kur’anit sipas përbajtjes dhe formës. Përkufizimet e shumta deskriptive të fjalës *i’xhaz* pas shekullit IV h./X gr. nuk dëftojnë dallime qenësore.”¹⁵

Në veprat teologjike rëndom do të gjejmë pohime se *i’xhazi i Kur’anit* dhe *tebaddi i Kur’anit* janë konfirmimi më i madh i pejgamberisë së Muhammedit a. s. Këtë e mbështesin në përsosurinë e Kur’anit në krahasim me poezinë apo prozën, me të cilën vetëm në shikim të parë kanë ngjashmëri. Kur’ani këtë e kundërshton:

¹⁵ Sipas: *The Encyclopaedia of Islam*, op. cit., III, fq. 1018.

إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ ﴿٤﴾ وَمَا هُوَ بِقَوْلٍ شَاعِرٍ قَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ
 ﴿٥﴾ وَلَا بِقَوْلٍ كَاهِنٍ قَلِيلًا مَا يَذَكُّرُونَ ﴿٦﴾ تَتَرَيَّلُ مِنْ رَبِّ
 الْعَالَمِينَ ﴿٧﴾

“Ai është njëmend fjalë e shpallur e Pejgamberit fisnik. Dhe nuk është fjalë e ndonjë poeti, por ju pakkush besoni! Dhe as fjalë e ndonjë magjistari, por ju pak mendoni! Është shpallur nga Zoti i botave.” (El-Hakkatu, 40 - 43).

Fjalët kur'anore mohojnë ngjashmérinë e Shpalljes me poezinë (*sexh'*, - prozë e rimuar), e cila është prodhim i aktivitetit të frymës njerëzore. Konfirmimi se Kur'ani *nuk është fjalë e ndonjë poeti, e as fjalë e ndonjë magjistari* ndihmon që të folurit e Kur'anit të kuptohet si diskurs i Shpalljes që kapërcen poezinë, sepse të folurit e Zotit është i pakrahasueshëm.¹⁶ Të gjitha diskutimet lidhur me ngjashméritë e Kur'anit me poezi janë abuzuese, të gabueshme dhe politeiste.¹⁷

G. E. von Grunebaum me të drejtë vëren se analizat që i bëhen Kur'anit dallojnë nga analizat që i bëhen Biblës nga filologët perëndimorë. Në këtë ka ndikuar *i'xhaži i Kur'anit*, sepse autorët muslimanë e kanë të qartë se nuk mund të kritikohet një tekst që e kapërcen, ngadhënjen dhe ngazëllen njeriun. Po ashtu, dëgjuesit dhe pranuesit e parë të Kur'anit nuk e pranuan Kur'anin për shkak të

¹⁶ Shkencëtari i madh por kontraverz egjiptian, Taha Husejn, Kur'anin dhe poezinë e prozën e përshtkuar kështu: “*Kur'ani nuk është prozë, sikur që nuk është as poezi. Ai është Kur'an dbe nuk mund të emërtobet me emër tjeter përvëç kësaj. S'është poezi, sepse nuk është i kufizuar me normat e poezis, por s'është as prozë, sepse ai është i normuar me rregulla të veçanta ... ato janë rregulla të tillë të cilat i lëdbin disa prej tyre me skajin e ajetit e disa me notat e veçanta muzikore.*” (-), *Hadith'sh-shi'ri ve'n-nethri*, fq. 25, cituar sipas: Afif Abdulfettah Tabbareh, *Rubu'd-dini'l-islamijj*, bot. IX, Bejrut, 1972, fq. 33.

¹⁷ A. T. Welch pohon se “*karakteristika specifike e stilit kur'anor është e tillë se Kur'ani në tërsi është ose në prozën e rimuar ose në prozën asonante ...*”. Shih: A. T. Welch, *Al-Kur'an*, Sarajevë, 1986, fq. 108 (108 – 115).

rimës së tij, por për shkak të koncepteve dhe porosive që i sjellë ai, nuk e pranuan Kur'anin për shkak të metrikës së tij në suret e shkurtëra, por për shkak të të vërtetave të thella që ruan Kur'ani në gjuhë të madhe.¹⁸ Kjo vjen edhe nga arsyja, sepse “të vërtetat e magjistarëve” me shekuj nuk e ndryshuan jetën dhe mendjen e njerëzve, kurse të vërtetat kur'anore për një kohë të shkurtër e thyen inferioritetin shumëshekullor të arabëve dhe popujve tjerë për t'u bërë vravashkë për mileniume deri në Ditën e fundit. Shembujt që i lexojmë në literaturën butimore dëshmojnë fuqinë universale të Kur'anit në ndryshimin e koncepteve dhe perceptimeve njerëzore apo manifestimin e pafuqisë dhe paaftësisë para Kur'anit apo pjesëve të tij të caktuara, që manifeston magjepsje, fanije, magji të vërtetë dhe poezi të pashpjegueshme¹⁹ në mosbesimin e Veliid ibn Mugires²⁰ dhe besimin e Umer ibn Hattabit.²¹

I'xhazi ndër shkencëtarët

Analiza e literaturës islame mbi Kur'anin vë në pah dy qasje në raport me i'xhazin e Kur'anit:

a) Qasja klasike - Mufesirët/komentuesit klasikë muslimanë i'xhazin e Kur'anit para së gjithash e kërkonin

¹⁸ Sipas: *The Encyclopaedia of Islam*, III, op. cit., fq. 1019.

¹⁹ Sejjid Kutub, *Et-Tafsir'ul-fenni fi'l-Kur'an*, botimi V, Bejrut, 1979, fq. 9.

²⁰ Ibn Hisham, *Poslanikov životopis*, Sarajevë, 1998, fq. 50 - 51: “Për Zotin, në fjalët e tij me të vërtetë ka një zhëmbëlsirë të mahnitshme. ... Çkado të thoni, do të shihet se nuk është ajo! Megjithatë, do të jetë më së miri që për të të pohobet se është magjistar, se flet magji me të cilat i ndanë njeriun prej njeriut, burrin prej gruas, njeriun prej familjes së tij.”

²¹ “Kur e kam dëgjuar lexicin e Kur'anit, zhëmbëlsira shpirtërore e përqafoi zemrën time, qara si fëmijë dhe menjëherë e pranora islamin.” S. Kutub, *Et-Tafsir'ul-fenni fi'l-Kur'an*, op. cit., fq. 22. Krhs.: Ibn Hisham, op. cit., fq. 65 – 67.

në stilin e tij, në figurat stilistike që i përdor, në shkurtësinë dhe vetueshmërinë e trëfimeve të tij të cilat, sikur bubullima shkretinore, janë vulosëse, të fuqishme dhe mbi lexuesit bëjnë ndikim të thellë.

Orientalisti tashmë i cituar, Von Grunebaum, po hon se pikëpamja ortodokse i'xhazin e Kur'anit e sheh në "karakterin unikal të paarritshëm" të Kur'anit, në kompozicionin e shkëlqyeshëm dhe në shkallën e lartë të elokuencës', në përsosurinë që njerëzia nuk mund ta imitojë.²²

Fakti që provokimi kur'anor (tehaddi) kurrë nuk ka marrë përgjigje meritore, as gjatë kohës së Muhammedit a.s²³, as më vonë²⁴, bëri që fenomeni i manifestimit të pamundësisë njerëzore që ta imitojë Librin e shenjtë apo një pjesë të tij në përbajtje apo formë të emërtohet me termin *i'xhaż*. Kjo ndodhi vetëm në shekullin III h./IX gr., duke marrë kuptimin teknik në kuptim të pakrahasueshmërisë mbinatyrore të Kur'anit.²⁵ Kishte edhe autorë që *i'xhażin* nuk e identifikonin ekskluzivisht me epërsinë unikale stilistike të Kur'anit kundrejt shkrimeve të tjera,

²² Enes Karič, *Tefsir*, op. cit., fq. 244 dhe 245.

²³ Musejleme Kedhabi gjatë kohës së Muhammedit a. s. provoi të shkruajë diç më të mirë se Kur'ani dhe ndër të tjera shkroi disa vargje, të cilat jo vetëm që nuk mund të krahasohen me Kur'anin kuptimisht e strukturalisht, por nuk mund të krahasohen as në çështjen ku arabët ishin më të ngriturit në poezi e rimë, duke i rrënuar kështu të gjitha rregullat që deri atëherë i njihet poezia arabe. Ja vargjet e Musejleme Kedhabit, të cituara sipas: Fet'hi Ridvan, *El-Islamu vel'-Insan'ul-me'asiri*, Kairo, 1975, fq. 213.

El-Filu me'l-filu > Elefant! Çështë (ky) elefant?

Ve ma edrake me'l-filu > Dhe g'di ti pér elefantin?

Lehu dhenbun vebil-un > Ai e ka bishtin e rende

Ve hurtumun tavil-un > Dhe feçkën e gjatë!"

²⁴ Shih: Issa J. Boullata, *Retorička interpretacija Qur'ana: I'jaż i srodne teme*, si pas: Enes. Karič, *Semantika Kur'ana*, Sarajevë, 1998, fq. 493.

²⁵ Issa J. Boullata, op. cit., fq. 494.

duke e zgjeruar kuptimin e tij, por ky mendim mbeti mendim i pakicës.²⁶

El-Bakilani në veprën e tij “*I’xhaż’ul-Kur’an*” pajtohet me karakterin unikal të retorikës së Kur'anit dhe me stilin e tij të shkëlqyeshëm, por shton se *i’xhażi* shtrihet edhe në njoftimin e tij mbi çështjet eskatologjike, mbi faktin se Muhammedi a. s ka qenë ummij (analfabet) dhe mbi nadhmin.²⁷

Kontribut të konsiderueshëm, madje ndoshta të pakapërcyeshëm deri tash kanë dhënë edhe El-Xhurxhani me *Delail’ul-Kur’an*²⁸, Ez-Zamahsheri me *El-Keshshaf*²⁹, Ez-Zerkeshi me *El-Burhan* dhe Es-Sujuti me *El-Itkan*, me vërejtje se dy të fundit nuk kanë sjellë diçka kreative në këtë fushë, por kanë ndihmuar që kjo fushë të zhvillohet dhe të degëzohet në: ilm’ul-meani ilm’ul-bejan dhe ilm’ul-bedi’.³⁰

b) Qasja bashkëkohore, moderniste. – Mufesirët/komentuesit bashkëkohorë modernistë nën ndikimin e komentimit shkencor të Kur'anit, *i’xhażin e Kur’anit* e shohin në anticipimin e zbulimeve shkencore, në atë që quhet pajtueshmëri ndërmjet kozmologjisë kur'anore dhe kozmologjive të pranuara aktuale dhe pajtueshmëri-

²⁶ Issa J. Boullata, op. cit., fq. 494-495.

Abdulkerim El-Hattabi në disa shkrime të tij në vitet e gjashtëdhjeta, pos aspekteve gjuhësore thekson se edhe efektet psikologjike bëjnë pjesë në i’xlhazin kur'anor, jo nga ekspozeu i tij figurativ, por nga totaliteti i unikatësisë së tij retorike. Sipas: Ibid., fq. 497.

²⁷ Dž. Latič, op. cit., fq. 59-60. Gjerësisht: Ibid., fq. 57-64.

²⁸ Ibid., fq. 68-71.

²⁹ Ibid., fq. 72-73.

³⁰ Shih: Issa J. Boullata, op. cit., fq. 499-501. Për zhvillimin historik dhe teorik të kësaj shkencë lexo: Teufik Muftić, *Klasična arapska stilistika*, Sarajevë, 1995; dhe: Džemaludin Latič, op. cit.

ve të disa rrëfimeve kur'anore (p. sh. mbi trupin e faroanit³¹) dhe disa zbulimeve bashkëkohore shkencore.³²

Disa të tjerë, si Reshad Halifa, i'xhazin e Kur'anit e shohin në hulumtimet kompjuterike të Kur'anit. Ky mendon se i'xhazi është në sistemin konsistent kodues matematikor të tekstit të Kur'anit, të bazuar në numrin 19. Ai mendon se ky sistem është dëshmi e mrekullisë kur'anore.³³

Për ekzegjetët modern të Kur'anit pajtueshmëria e ajeteve të Kur'anit dhe të shkencës është dëshmi bindëse për vërtetësinë e shpalljes së Muhammedit a. s., sepse ato janë pohuar para katërmëdhjetë shekujve dhe vetëm tash po vërtetohen nga shkencat përkatëse.³⁴

Ata pohojnë se *pikëpamja shkencore e i'xhazit*, i cili manifestohet në anticipimin e shumë të vërtetave mbi Kozmosin, jetën dhe njeriun, është më e madhe se i'xhazi gjuhësor, sepse i'xhazin gjuhësor e kupton një numër i vogël njerëzish, kurse këtë pikëpamje e kuptojnë thuajse të gjithë: fazat eonike të krijimit të Kozmosit, lëvizjes së trupave qellorë, pluralitetin e botave, dritën e Diellit,

³¹ Maurice Bucaille, *Biblija, Kur'an i nauka*, botimi II i plotësuar, Sarajevë, 2001, fq. 330-333.

³² Mustafa Mlivo, *Kur'an ispred nauke i civilizacije*, Bugojno, 2001/1422, dhe Harun Yahya, *Kur'anske mu'džize*, Sarajevë, 2001.

³³ Rashad Khalifa, *Qur'an: Visual presentation of the Miracle*, (Tuscon, 1982), apo: Ahmed Deedat, *Kur'an najsavršenija mu'džiza*, botimi III, Sarajevë, 1983. Ekziston edhe përkthimi shqip. Shih rrëth i'xhazit statistiko-linguistik (siç e quan Xh. Llatiq): Dž. Latič, op. cit., fq. 91-95.

³⁴ J. J. G. Jansen, *The Interpretation of the Koran in Modern Egypt*, Leiden, 1980, fq. 52, sipas: Enes Karič, *Tefsir*, op. cit., fq. 246.

Edhe Harun Jahja, autor i shkrimeve popullarizuese, po ashtu pohon se në "Kur'anin e shpallur para 1400 viteve, gjenden fakte të caktuara shkencore deri te të cilat kemi mundur të vijmë vetëm me teknologjinë bashkëkohore të shekullit të njëzet. Shih: Harun Yahya, *Kur'anske mu'džize*, op. cit., fq. 9; Krhs.: Mustafa Mahmud, *El-Kur'an – mubareletin li fehmin asrijin*, Kairo, (-).

spermatozoidin, vijat e holla të majeve të gishtave, atomin etj.³⁵

Muhammed Abduhu nuk e elaboron gjerësisht i'xhazin, por ndalet në faktin se Kur'ani është çudi e pa-përsëritur si dëshmi e pejgamberisë së Muhammedit a.s.³⁶

Mirëpo, në qasjen moderne të i'xhazit kemi dallime në interpretim. Kështu për shembull, Sejjid Kutubi dallon tri veçori të jashtëzakonshme të Kur'anit:

- a) *Legislacionin korrekt* për çdo kohë (teshri'un salihun li kul-li zemanin);
- b) *Njoftimin për eskatologjinë* (ihbaru an'il-gajbi);
- c) *Diturinë kozmologjike* mbi krijimin e gjithësisë (ulim'u'l-keunijjeti fi halk'il-keuni).³⁷

Sipas shkencëtarit tjetër të Kur'anit Halefullah Ahmed, i'xhazi i Kur'anit është në porositë e rrëfimeve të tij e jo parësisht në vërtetësinë e këtyre rrëfimeve.³⁸

Pas shumë analizave e përsiatjeve, Musa Shahin Lashin dëshmitë më ekspressive për i'xha-zin në Kur'an i sheh si vijon:

- a) I'xhazi i Kur'anit përbëhet në rrëfimet për:
 - *Të panjoburat që kanë ndodbur në të kaluarën* - janë rrëfime mbi pejgamberët e her-shëm, mbi faraonin, pastaj krijimi i Ademit a. s., rrëfimi mbi popujt e kaluar, mbi rebelimin e popujve kundrejt pejgamberëve dhe dënimet ndaj tyre etj.

³⁵ El-Kur'an: Es-Sexhdeh, 4; El-Enbija, 33; Et-Talak, 12; el-Mulk, 3; Er-Rra'd, 2 etj. Shih: Dž. Latic, op. cit., fq. 88-91.

³⁶ Muhammed Abduhu, *Risale-i ut-tevhid*, Sarajevë, 1989, fq. 139 – 144.

³⁷ Sejjid Kutub, *Et-Tasir'ul-fenni fi'l-Kur'an*, Bejrut, 1979, fq. 16 apo në përkthimin shqip: *Ilustrimi artistik në Kur'an*, Shkup, 1996/1416 h., fq. 22.

S. Kutubi mendon se "ilustrimi artistik" në Kur'an nuk është dekor stilistik, por metodë e konstituuar, karakteristikë përfshirëse, varianti i përdorur në ngjyrë, lëvizje, zë dhe ton, suaza të angazhuara harmonike dhe renditje artistike, e cila u jep fotografie efektive syve, veshëve dhe ndjenjave, si dhe imajnatës, zemrës dhe mendjes. Ibid., fq. 35, 196-204, 194-195.

³⁸ Sipas: Enes Karić, *Tefsir*, op. cit., fq. 246.

- Të panjohurat në të tashmen - janë rrëfime mbi njeriun në brendinë e nënës.

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِّنْ طِينٍ ﴿١﴾ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ ﴿٢﴾

“Ne e kemi krijuar njeriun nga palca e tokës. Pastaj e bëjmë pikë fare në një vend të sigurt.” (El-Mu’minun, 12-13).

- Të panjohurat që do të ndodbin në të ardhmen, siç është rasti me njoftimin se bizantinët megjithatë do të ngadhënjehen pas disa viteve kundër armiqve të tyre, persianëve.

أَلمْ ﴿٣﴾ غَلَبْتُ الرُّومَ ﴿٤﴾ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ ﴿٥﴾

“Elif, Lam, Mim. Bizantinët u mundën. Në tokën më të afërt, por ata, pas humbjes së tyre, do të ngadhënjejnë.” (Err-Rrum, 1-3).³⁹

b) I’xhazi i Kur’anit zë fill në rregullimin e Kur’anit, sistemin, rendin dhe në të pazakon-shmen e të folurit të arabëve. Kur’ani është elokuent, i qartë, ndikon fuqishëm te dëgjuesit, andaj praktikisht është e pamundur të imitohet.⁴⁰

³⁹ Sipas: Enes Karič, *Tefsir*, op. cit., fq. 247.

⁴⁰ Sipas: Enes Karič, *Tefsir*, op. cit., fq. 248. Frithjof Shuon pohon: “Një poet arab ka pohuar se mund të shkruajë libër që do t’ia kalojë Kur’anit, duke e kontestuar përsosurinë e tij madje edhe nga pikëpamja e stilit. Mendimi i tillë, i cili është qartë në kundershii me tezën tradicionale të islamit mund të shpjegohet me paudhëzimin e tij nga fakti se përsosuria e librit të shenjtë nuk çmohet a priori në bazë të vlerave të tij letrare; ka shumë tekste me porosi shpirtërore, në të cilat qartësia logjike është e pandashme nga shprehja e fugishme ose përsosuria e shprehjes e megjithat ato nuk kanë karakter të shenjtërisë. Me fjalë të tjera, shkrimet e shenjtë nuk janë të shenjtë për shkak të tematikës që trajtojnë ose mënyrës në të cilën përpunohen, por për shkak të nivelit të fyrmezimit, d.m.th. për shkak të prejardhjes bynore; kjo përcakton përbajtjen e librit e jo e kundërta. Sikur edhe Bibla, Kur’ani mundet, që për Zotin të flasë mbi shumë gjëra të tjera; ai flet për djallin, luftën e shenjtë, ligjet mbi trashëgiminë e të tjera e që gjatë kësaj

Sipas shkencëtarit Subhi Salih, figurat stilistike në Kur'an konsiderohen si dominuese në i'xhazin kur'anor. Ai dallon katër lloje figurash stilistike, prej të cilave në Kur'an më ekspressive janë:

1. *Krabasimi* – teshbih'ul-Kur'ani;
2. *Metafora* – istiaret'ul-Kur'ani;
3. *Metafora në kuftim të ngushtë* – mexhaz'ul-Kur'ani;
4. *Metonimia* – kinajet'ul-Kur'ani.⁴¹

Po ashtu, Subhi Salih preokupohet edhe me "pamundësinë dhe pafuqinë e imitimit të Kur'anit në tonalitetin dhe melodinë e tij" (El-I'xhazu fi nagm'il-Kur'ani), duke konfirmuar se muzikaliteti i Kur'anit është i lidhur ngusht me tematikën e trajtuar. Kështu për shembull, sure të caktuara e mbajnë emrin e pejgamberit të caktuuar, apo sure të caktuara trajtojnë çështje të caktuara dhe ekuivalenti i kësaj është edhe tonaliteti i sureve apo ajeteve kur'anore.⁴²

Është i pakalueshëm edhe dijetari i madh egjiptian i shekullit XX, Muhammed Ebu Zehreh, i cili i'xhazin e Kur'anit nuk e sheh vetëm në gjuhën e tij, në dimensionin e tij formal apo në përbajtjen e tij, por edhe në dispozitat, shqyrtimet, argumentimin, ndikimin e tij e të tjera.⁴³

nuk humb asnjë nga shenjtëria e tij, derisa veprat tjera mund të preokupohen me Zotin dbe gjëra të lartësuara e që për këtë arsy me gjithatë nuk bëhen Fjalë e Zotit.

*Përmendimin ortodoks islam, Kur'ani nuk është vetëm Fjalë e Zotit e pakrijuar, d.m.th. e amshueshme – e pakrijuar, ndonëse shprehet nëpërmjet elementeve të krijuara siç janë fjalët, tonet dbe shkronjat, por është edhe shembull **par excellence** i përsosurisë gjubësore. Mirëpo, kundruar nga jashtë, ky libër kuptohet (përvëç çerekut të fundit i cili është me stil të lartë poetik, ndonëse nuk është poezi) si përbledhje e thënive dbe rrëfumere pak a shumë të palidhura;...".* (Frithjof Schuon (Isa Nuruddin), *Kur'an*, në: Enes Karić, *Kur'an u sarremenom dobu*, I, Sarajevë, 1997, fq. 643 - 644.

⁴¹ Shih gjërisht: Subhi Salih, *Mebabithu fi ulum'il-Kur'an*, botimi V, Bejrut, 1968, fq. 322 – 329. Krhs.: Malik Ibn Nebi, *Kur'anski fenomen*, Sarajevë, 1986, fq. 208-211.

⁴² Subhi Salih, op. cit., fq. 334 – 340 dhe suret kur'anore: El-Kijametu, 22-25; Et-Tekvîm, 15–18; Kaf, 19; El-Hakkatu, 29 etj.

⁴³ Muhammed Ebu Zehreh, *El-Kur'an – mu'xbizet'ul-kubra*, op. cit., fq. 67. Shih: Dž. Latic, op. cit., fq. 84-87.

Dijetari tjetër modern tashmë i cekur, Abdulkerim El-Hatib, në studimet e tij të i'xhazit, të emërtuara si “perceptim i ri i tij” pohon se ekzistojnë katër pikëpamje të i'xhazit:

1. Kur'ani flet për të vërtetën absolute (es-sidk'ul-mutlak), duke i trajtuar të gjitha realitetet universale, religjioze dhe ato të kësaj bote dhe ia prezanton njerëzisë thelbin e tyre;

2. Toni autoritativ i Kur'anit për shkak të prejardhjes së tij të lartësuar;

3. Kompozicioni dhe stili superior i Kur'anit në prezantimin e formës më të mirë dhe më të përsosur;

4. Shpirtërorja kur'anore (ruhanijeh), duke përcjellë urdhërin, dispozitën, gjykimin dhe vullnetin e Zotit.⁴⁴

Edhe autori bashkëkohor Muhammed Ali Es-Sabuni i kushton rëndësi i'xhazit të Kur'anit. Ai mendon se i'xhazi mund të klasifikohet në dhjetë fusha kryesore, disa prej të cilave po i theksojmë në vazhdim:

1. Rregullimi i shkëlqyeshëm i Kur'anit;
2. Legjislatura plotësisht e përsosur dhe precize;
3. Njoftimet mbi të panjohurën;
4. Pajtueshmëria me shkencat moderne kozmologjike;
5. Përbushja e të gjitha gjërave që i ka paraparë Kur'ani;
6. Përfshirja e diturive dhe njohurive etj.

Shumë autorë dhe studime bashkëkohore ndjekin Ali Sabunin.⁴⁵

⁴⁴ Abdulkerim El-Hatib, *I'xhaz'ul-Kur'an*, pjesa II, botimi II, Bejrut, 1975, fq. 193- 250, sipas: Issa J. Boullata, op. cit., fq. 505-506.

⁴⁵ Muhammed Ali es-Sabuni, *Et-Tibjan fi ulum'il-Kur'an*, Mekke, 1390 h., sipas: Enes Karič, *Tefsir*, op. cit., fq. 250; Krlis; Issa J. Boullata, op. cit., fq. 495-497. Autori Fet'hi Ridvan nuk dallon shumë nga autorët e tjerë në klasifikimin e i'xhazit të Kur'anit:

1. Stili dhe struktura e Kur'anit;
2. Retorika, elokuenca e Kur'anit;
3. Çështjet eskatologjike në Kur'an;
4. Mospasja kundërthëni në Kur'an;

Mbase më larg prej autorëve bashkëkohorë në analizimin e i'xhazit të Kur'anit ka shkuar Ahmed Izuddin Abdullah Halefullah i cili në studimin e tij të vëllimshëm dhe mjaft interesant “El-Kur'an jetehadda” (Kur'ani thërrret në garim) i'xhazin e shtron nga shumë kënde dhe nga shumë pikëpamje.⁴⁶

Në studimet moderne perëndimore, që nuk janë të pakta, zhvillimet kanë shkuar jo në pikëpamje të estetikës dhe retorikës, por kryesisht në pikëpamje të perspektivës historike të zhvillimit të teologjisë islame ose të përvojës dialektike të shoqërisë muslimane në zhvillim. Sipas pohimeve të tyre, dogma e i'xhazit të Kur'anit më tepër është zhvilluar si apologji e statusit kanonik të Kur'anit në bashkësinë muslimane sesa si dëshmi e pejgamberisë së Muhammedit a. s.⁴⁷ Të trallë janë ata që i kanë kushtuar rëndësi stilit dhe estetikës kur'anore, ku bën pjesë edhe von Grunebaum, Arthur J. Arberry e Pickthall. Orientalisti A. J. Arberry Kur'anin e përshkruan si: “*ajo simfoni e papërsëritur*”, “*po ata zëra që njeniun e shpijnë në lot dhe ekstazë*”.⁴⁸

Mirëpo, trendet më të reja në perëndim, por edhe ndër muslimanët shkojnë në studimin e Kur'anit *per se* dhe si tekst letrar, për të kuptuarit e thellë të islamit si religion. Edhe Muhammed Arkun insiston në metodologji dhe qasje tjetërfare, duke shkuar më tej filologjisë, duke

-
5. Shkencat fetare dhe juridike në Kur'an;
 6. Pamundësia e kohës në abrogimin e çkado qoftë në Kur'an dhe;
 7. Saktësia e çështjeve në Kur'an të cilat kanë qenë të panjohura përmes njëzit.
- Shih: Fet'hi Ridvan, *El-Islamu ve'l-insan'u'l-me'asir*, Kairo, 1975, fq. 215 (gjerësisht fq. 203 – 252).

⁴⁶ Ahmed Izuddin Abdullah Halefullah, *El-Kur'an jetehadda*, botimi I, Kairo, 1397 h. / 1977, faqe 736. Vepra e tij meriton një kujdes të veçantë me çka së paku pjesërisht mendojmë të përkthehen ato kaptina që janë më pak të njoitura ndër ne.

⁴⁷ Sipas: Issa J. Boullata, op. cit., fq. 509.

⁴⁸ Në: Issa J. Boullata, op. cit., fq. 510.

transcenduar kriticizmin historik të orientalizmit dhe tradicionalizmin e dijetarëve muslimanë, duke insistuar që gjuha religjioze kur'anore të trajtohet tjetërfare nga gjuhët tjera, me ndihmë të qasjeve moderne semantike dhe strukturaliste në dritën e disiplinave antropologjike dhe socio-kulturore.⁴⁹

Përfundim

Çështja e *i'xhazit* të Kur'anit është ndër problemet më thelbësore në konceptimin dhe në perceptimin e Kur'anit në tërësi dhe të Islamit si fe në pikëpamje shpirtërore dhe materiale, vertikale dhe horizontale.

Kur'ani është i jashtëzakonshëm, i vecantë dhe tjetërfare nga çdo gjë njerëzore, për shkak se burimi i tij është tjetërfare nga çdo burim njerëzor apo burim tjetër i shprehjes artistike, prandaj edhe puna në hulumtimet, përsiatjet dhe studimet e Kur'anit nuk ka përfunduar, siç nuk do të përfundojë as *i'xhazi* i Kur'anit deri në Ditet e fundit.

Trashëgimia e shkruar mbi dhe rreth *i'xhazit* dhe *tehaddisë* së Kur'anit gjatë historisë, në kooperim me hulumtimet dhe studimet moderne muslimane, por edhe me ato perëndimore, çështjen e *i'xhazit* të Kur'anit mund ta shpiejë përparrë në aspekt të të kuptuarit shumështesor, i cili do t'i shërbejë funksionit të tij në të

⁴⁹ Muhammed Arkun, *Lectures du Coran*, Paris, 1962. Në boshnjakisht: *Kako čitati Kur'an*, në: Enes Karič, Kur'an u savremenom dobu, I, Sarajevë, 1997, fq. 515 – 542. Në gjuhën shqipe: Feti Mehdiu, *Kur'ani kryevepër – tekste të zjedhura*, Prishtinë, 1992, fq. 127 -160. Janë tejet interesante përsiatjet e teologut boshnjak R. Hafizoviq rrëth Kur'anit në dritën e *sophia perennis* dhe *religio perennis*. Rešid Hafizović, *O načelima islamske vjere*, Zenica, 1996, fq. 95-150.

thelluarit dhe të kuptuarit e kuptimeve dhe dimensioneve polisemike të Kur'anit dhe në të kuptuarit më të drejtë dhe më të plotë të vetë fesë islame.

Summary

The issue of *i'jaz* of the Qur'an is among the most essential problems in conceptualizing and perceptualizing the Qur'an in its entirety and Islam as a religion in a spiritual and material aspect as well as vertically and horizontally.

The Qur'an is extraordinary, distinctive and different from everything human, because its Source is different from every human or any other source of artistic expression, therefore the work in the research, cogitations and study of the Qur'an have not been concluded, just as the *i'jaz* of the Qur'an cannot conclude until the Last Day.

The written heritage on and about *i'jaz* and the *tahaddab* of the Qur'an over the history, in cooperation with the research and the modern Muslim studies, including the western ones as well, makes it so that the issue of *i'jaz* of the Qur'an can be pressed forth in its multilayered understanding, which would serve its functions in the deepening and understanding of the meanings and the polysemic dimensions of the Qur'an and in the better and more complete understanding of the Islamic religion itself.

Mbi përkthimin e Kur'anit

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

“Kur’ani nuk ka mundesi të përkthehet, por ai patjetër duhet përkthyer.” (E. Kariq)

“Kur’ani është brokat me dy ftyra. Disa kënaqen me njérën anë, disa me anën tjetër. Të dyja janë korrekte dhe në rregull, sepse Zoti i madhëruar dëshiron që të dyja grupet të mund ta shfrytëzojnë. Po në këtë mënyrë, gruaja e ka burrin dhe fëmijën: secili nga këta kënaqet me te në mënyrë tjetërfare. Kënaqësia e fëmijës buron nga gjinjtë e saj dhe nga qumështi i saj, kurse e burrit nga puthjet dhe përqasimi i tij. Disa njerëz janë fëmijë në rrugë dhe pinë qumësht. Ata kënaqen me kuptimet e jashtme të Kur'anit. Por, ata që janë njerëz të mirëfilltë, dinë për kënaqësi tjetërfare dhe kanë konceptim tjetërfare të kuptimeve të brendshme të Kur'anit.”

(Xh. Rumi, *Fibi ma fibi*, kaptina 35)

Hyrje

Besimi dhe bindja se Kur’ani është pëershkrim i përpiktë i Fjalës së Zotit nga *Pllaka e ruajtur mirë* (Levhi Mahfudh / Tabula Secreta) që i është shpallur Muhammedit a.s. duhet të ballafaqohet me pikëpamjet se misioni

i Muhammedit a. s. i përkushtohet tërë njerëzisë dhe jo vetëm arabëve. Por, se si ka vepruar Muhammedi a. s. dhe shokët e tij më të ngushtë në rastet kur janë ballafuar me joarabë për t'ua komunikuar atyre porosinë hyjnore, nuk kemi ndonjë studim të hollësishëm. Kjo sigurisht është për shkak se intensiteti i komunikimit me muslimanë joarabë në atë periudhë ka qenë i vogël dhe se ky komunikim do të intensifikohet vetëm pas përhapjes së islamit në vise të largëta, si në Persi, në veri të Afrikës etj.⁵⁰

Në shekujt e parë të islamit, krahë zhvillimit të përgjithshëm paraqiten edhe kërkesat, por madje edhe kundërshtimet, në komentimet e Kur'anit, e më vonë edhe në përkthimet e tij në gjuhë të ndryshme.⁵¹ Arsyet për një qëndrim të këtillë janë të shumta, por arsyet parësore, sipas tyre, është në faktin se Kur'ani është shpallur në gjuhën e pastër arabe⁵² dhe se komentimet e Kur'anit janë në kuadër të autoritetit fetar të Muhammedit a. s. të cilat më vonë janë shtrirë edhe në kuadër të autoritetit të katër halifëve besimdrejtë.⁵³ Si rrjedhim i kësaj gjendje

⁵⁰ Filip Hitit, *Istorija Arapa od najranijih vremena do danas*, Sarajevë, botimi III, 1983.

⁵¹ Ekzistojnë dëshmi se brezat e parë pas pejgamberit njerëzit ngurronin ta komentonin Kur'anin, e madje edhe i kundërshtonin këto komentime. Sipas: Fazlur Rahman, *Duh islama*, Beograd, 1983, fq. 71.

Muhammed Ebu Zehreh pohon se ekzistojnë mendime se Kur'ani nuk ka nevojë për shpjegim, ngase ai është i qartë vetveti, duke e mbështetur këtë mendim me shumë ajete kur'anore: Ali Imran, 7-8; El-Maidah, 15-16; Jusuf, 1-2; El-Hixhr, 1; Esh-Shuara, 192-195 etj. Shih: *El-Kur'an - el-Mu'kbizetul-kubra*; El-Kahiretu, (pa vit botimi), fq. 551-552.

⁵² Ajeti kur'anor. "Inna enzelnabu kur'anen arabijen..." (E shpallëm Kur'anin në gjuhën arabe). Jusuf, 2; "Bi lisanin arabijin mabin" (Në një gjuhë të qartë arabe). (Esh-Shuara, 195). Gjuha arabe është bërë gjuhë e shpalljes për arsyet se Pejgambeni a. s. ishte arab dhe për arsyet se gjuha arabe ka mundësi të mëdha shprehëse dhe qartësi. Sipas: Subhi Salih, *Mebabitbu fi ulum'il-Kur'an*, Bejnút, 1977, fq. 16.

⁵³ F. Rahman, op. cit., fq. 71 dhe 109.

është paraqitja paksa e vonuar e kompendiumit të parë serioz vetëm në shekullin III h. / IX gr.⁵⁴

Shkencëtari A. I. Tibawi në esenë e tij “*A është Kur’ani i përkthyeshmëm*” pohon: “*Cdo përkthim i Kur’anit manifeston pamjaftueshmërinë e tij vetjake, sepse përkthimi domosdo dubet t’i përfshijë ato pjesë të Kur’anit të cilat në vete theksojnë qartë se Fjala e Zotit i është shpallur Muhammedit në gjuhën arabe:*

إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

“Ne e kemi bërë atë Kur’an në gjuhën arabe, në mënyrë që ju ta kuptioni.” (Ez-Zubruf, 3).

Cdo përkthim në cilëndo gjuhë, klasike apo moderne, të huaj apo islame, përfshin grumbull ajetesh në sure të ndryshme, të cilat në mënyrë të çmueshme pohojnë njëjtë apo ngashëm. Kuptimi i tyre i plotë është se çdo përkthim, sikur edhe çdo komentim i Kur’anit në gjuhën arabe apo në cilëndo gjuhë tjeter, nuk është asgjë më shumë se domethëniet e përafërt e Kur’anit, por jo edhe vetë Kur’ani.⁵⁵ Kur’ani i Amshueshëm çdo kohe dhe çdo brezi vazhdimisht i zbulohet, për të mbetur, i pashtershëm me kuptime të reja dhe me thesarë të rinj.⁵⁶

⁵⁴ Ferid Dautović, O prevodženju Kur’ana, *Novi Muallim*, nr.10/2002, Sarajevo, fq. 42. Rippin mendon se veprat e para të tefsirit filluan të paraqiten më së voni në shekullin II hixhri. Më gjerësisht: Andrew Rippin, *Historiku i tefsirit të Kur’anit*, Prizren, 1422/2001, fq. 13. Krhs.: Rashid Ahmad, *Kur’anska egzegesa i klasični tefsir*, në: Enes Karić, *Kur’an u sarremenom dobu*, I, Sarajevo, 1997, fq. 113 - 178.

⁵⁵ A. I. Tibawi, *Dali je Kur’an prevodiv? (Rano muslimansko misljenje)* në: Enes Karić, *Kur’an u sarremenom dobu*, I, Sarajevo, 1997, fq. 313. (Kjo ese u lexua në Kongresin XXV internacional të orientalistëve më 12 gusht 1960 në Universitetin e Moskës.). Dijetari i madh islam boshnjak Husein Gjozo lidhur me përkthimin dhe komentimin e Kur’anit pohon: “*Nuk konsiderojmë se ky përkthim dbe komentim paraqet interpretimin më të përsosur të mendimit islam, se me të i kemi zbuluar konceptet më themelore të Islamit dbe se në mënyrë të mjaftueshme i kemi shpjeguar. Ne vetëm kemi proruar që kështu ta bëjmë, duke bërë detyrën tonë dhe duke realizuar të drejtën që e kemi.*” (Husein Džozo), *Prijevod Kur’ana s komentarom*, I, Sarajevo, 1966, fq. 6.

⁵⁶ Gjerësisht shih: Enes Karić, *Uvod u tefsirske znanosti*, I, Sarajevo, 1988, fq. 155 - 162. Enes Karić, *Tefsir - Uvod u tefsirske znanosti*, Sarajevo, 1995, fq. 208 - 221.

Përkhimi i Kur'anit në kohën e Muhammedit a. s.

Përkhimi i Kur'anit në përgjithësi dhe ai i fjalëpërfjalshëm (tekstual) në veçanti dijetarët islamë i ka ndarë në dy grupe kryesore kundërshtuese. *Kundërshtarët e përkthimit* tekstuall mendojnë se ky lloj përkthimi është i pamundur, sepse Kur'ani sipas stilit dhe kompozicionit është vepër unikale që nuk lejon të përkthehet, se përkthimi nuk mund ta zëvendësojë origjinalin dhe së këndejmi nuk do t'i shërbejë synimit të tij.⁵⁷ Po ashtu, kundërsharët e përkthimit të Kur'anit në gjuhë të tjera përmendin edhe disa vërejtje në adresë të përkrahësve të përkthimit duke thënë se përkthimi sipas tyre do të mund ta zëvendësonë origjinalin, sepse nuk i kanë pasur parasysh këto gjëra: a) Imam Ebu Hanifja për personat që nuk dinin arabisht ka lejuar leximin e Kur'anit në persisht në namaz pa shtruarjen e kurrfarë kushteve; b) dy nxënësit e tij kanë lejuar leximin e Kur'anit në persisht në namaz, por vetëm për ata që nuk ishin në gjendje ta lexojnë/recitojnë origjinalin; c) dijetarët e ilm'ulkelamit bënë dallim ndërmjet të folurit real apo verbal (el-kelam'ul-lafdhë) dhe të folurit arketip apo esencial (el-kelam'un-nefsij). Në këtë dallim togfjalëshi i parë ka të bëjë me fjalën reale të Kur'anit, të futura ndërmjet dy kapakëve të Kur'anit, derisa togfjalëshi i dytë ka të bëjë me Kur'anin arketip që ruhet në "Pllakën e ruajtur me kujdes"

⁵⁷ Jusuf Ramič, *Tefsir – historija i metodologjia*, Sarajevë, 2001, fq. 255. Ebu Zehreh përmend mendimin e Ibn Kutejbes (i lindur më 215 h.) se përkthimi tekstuall i Kur'anit është i pamundur dhe se përkthyesi nuk mund ta shprehë këtë gjuhë në udorjë gjuhë tjetër për shkak të metaforave që i posedon gjuha arabe, ndërsa gjuhët tjera nuk i posedojnë. Më gjërësisht: Ebu Zehreh, op. cit., fq. 587. Edhe në letrat shqipe është shkruar rrëth përkthimit të fjalëpërfjalshëm dhe atij sipas kuptimit dhe domethënies. Shih: Xhabir Ahmeti, *Studime kuranore*, Prishtinë, 2001, fq. 39.

(el-levh'ul-mahfudh). Sipas tyre, vetëm kelam'ul-lafdh/
të folurit verbal mund të përkthehet.⁵⁸

Përkrahësit e përkthimit të Kur'anit pohojnë se ata janë
të vetëdijshëm se përkthimi nuk është origjinal⁵⁹, se “kri-
teri i origjinalit, përsosuria e shprehjes së tij dhe bukuria
e diksionit të tij shpesh humbet në përkthimet tekstuale”⁶⁰, se përkthimi tekstuallë është i privuar nga ndjenja re-
torike e shprehjes kur'anore,⁶¹ se leximi dhe këndimi i tij
nuk është ibadet, se përkthimi i tij nuk është mu'xhize,
por kjo nuk do të thotë se përkthimi tekstuallë është blas-
femues dhe jolegjitim.⁶²

Po ashtu, ata i cekin edhe disa vërejtje në favor të
mendimit të tyre: a) duhet të jemi të sigurt se lexuesi joa-
rab i Kur'anit mund të kuptojë çka lexon/këndon nga
Kur'ani në namaz. Namazi është komunikim i gjallë me
Zotin, i cili kërkon që lexuesi/kënduesi të kuptojë çka
lexon; b) nevoja që të evitohet bariera gjuhësore ndërmjet
musilimanëve joarabë dhe Kur'anit dhe që t'u prezantohet Libri
në formë të përkthyer, që të mund ta
kuptojnë fenë e tyre; c) Islami është fe universale dhe
nuk bën të kufizohet vetëm në botën arabe.⁶³

Dijetarët e mëdhenj muslimanë do të lejojnë përk-
thimin e Kur'anit duke u bazuar në faktin se Muhamme-
di a. s. ka lejuar t'i lexohet Tevrati (Tora) në gjuhën ara-
be, edhe pse e dinte se ai është shpallur në hebraisht.⁶⁴
Nëse Muhammedi a. s. ka lejuar që atij t'i përkthehen në

⁵⁸ Sipas: Ekmeludin Ihsanoglu, op. cit., fq. 569.

⁵⁹ F. Rahman, op. cit., fq. 72.

⁶⁰ Altal Gauhal, Mevlana Ebull A'la Mevdudi, në: Enes Karič, *Kur'an u savremenom dobu*, II, op. cit., fq. 607.

⁶¹ Enes Karič, *Tefsir*, Sarajevë, 1995, fq. 259.

⁶² Rashid Ahmad, *Kur'anska egzegesa i klasični tefsir*, në: Enes Karič, *Kur'an u savremenom dobu*, I, op. cit., fq. 117.

⁶³ Sipas: Ekmeluydin Ihsanoglu, *Uvod u povijest prevodženja značenja Kur'ana*, në: Enes Karič, *Semantika Kur'ana*, Sarajevë, 1998, fq. 568.

⁶⁴ Gjerësisht: A. L. Tibawi, op. cit., fq. 317.

arabisht citate nga Tevrati, atëherë është krejtësisht logjike që ai do të lejojë që edhe Kur'ani të përkthehet në gjuhë të tjera, përmë tepër, kur Kur'ani është fjalë universale e All-llahut drejtuar të gjithë popujve të botës⁶⁵. Po ashtu, është e njojur se Muhammedi a. s. ka dërguar misionarë të tij me shkresa për sunduesit e ndryshëm të asaj kohe, duke i ftuar ata në islam. Shkresat e tij përmbanin ajete kur'anore të përkthyera në gjuhët përkatëse, që konfirmon se ai nuk e ka ndaluar këtë mënyrë komunikimi.⁶⁶

Prandaj, nëse Muhammedi a. s. ka lejuar përkthimin e pjesshëm të Kur'anit në kohën e tij për nevoja komunikimi me popujt dhe besimet e tjera, përsë do të ndalonte që Kur'ani të përkthehet në tërësi si për nevoja komunikimi me popujt jomuslimanë dhe joarabë ashtu edhe për nevoja të muslimanëve në rituale dhe për nevoja të tjera ibadeti.⁶⁷

Mendohet se përkthyesi i parë musliman i Kur'anit në ndonjë gjuhë joarabe është i shokut të Pejgamberit a. s., Selman el-Farisiu, persian i cili vdiq më vitin 35 hixhri. Ai e përktheu suren El-Fatiha në persisht. Mirëpo, nuk kemi të dhëna burimore se a është bërë ky përkthim gjatë jetës së Muhammedit a. s. apo pas vdekjes së tij.⁶⁸

⁶⁵ Ve ma erselname il-la rahmeten li'l-alemin. "Kurse ty të kemi dërguar vetëm nga mëshira ndaj botës." (El-Enbija, 107).

⁶⁶ Sultan Ahmed Kureshi, *Letters of the Holy Prophet*, Muslim Educational Trust, Book Market, Main Bazar, Lhr. (Së shpejtë pritet botimi i këtij libri me vlerë edhe në gjuhën shqipe me titull: *Letrat e të Dërguarit Muhammedit alejhis-salam*). Krhs.: Muhammed Hamidullah, *Muhammed a. s. – Život i djelo*, I-II, Zagreb, 1977. Tradita shënon se letra e Muhammedit a.s. dërguar perandorit bizantin, e përkthyer prej përkthyesit të pallatit, përbante ajetin: "Thua: 'O ithtarë të Librit, ejani të biem në një fjalë të përbashkët edhe për ne, edhe për ju, që të mos adburojmë tjeter përvës All-llahut ...'" Ali Imran (3) : 64; Shih: *Sahih'ul-Bubari*. vol 1 fq. 5. Delhi, Asalul Matabe, sipas: Sultan Ahmed Kureshi, op. cit.; J. Ramić, op. cit., fq. 255. Krhs.: Rashid Ahmad, op. cit., fq. 118.

⁶⁷ El-Askalani, *Fet'hul-bari*, Kairo, 1319-1329, VI, fq. 68 dhe IX, fq. 8, sipas: J. Ramić, op. cit., fq. 256.

⁶⁸ R. Paret dhe J. D. Pearson pohojnë se përkthimi i Selman el-Farisiut daton nga koha e Hulefai rashidinëve. Të dhënat sipas: A. T. Welch, *Al-*

Po ashtu, transmetohet nga Ebu Bekr Muhammed ibn Xha'fer el-Nershahi, i cili vdiq në vitin 348 hixrij, se Ibn Kutejbe kishte një bashkësi xhamie në xhaminë që ishte e ndërtuar në një fortifikatë në qytetin Buhara në vitin 94 h. / 712 gr., në vend të një tempulli të hershëm pagan. Çdo të premte zëdhënësi i Ibn Kutejbes i ftonte të gjithë njerëzit për namaz duke premtuar se secilit që merrte pjesë në namaz do t'ia jepte nga dy dirhemë. Kështu banorët e Buharës e patën bërë traditë të lexojnë domethënien e Kur'anit në gjuhën persisht, para se ta mësojnë arabishten.⁶⁹

Mendimi i Ebu Hanifes dhe i nxënësve të tij

Përhapja e islamit edhe nëpër vendet joarabe dhe pranimi i islamit nga ana e tyre solli një gjendje të re. Joarabët me një trashëgimi të ndryshme racash, pikëpamjesh dhe gjuhësh ndienin nevojë për konceptimin dhe perceptimin e Kur'anit, si dhe domosdoshmérinë që ta

Kur'an, Sarajevë, 1986, fq. 165. Mirépo Muhammed Mustafa Shatir në vepren e tij 'Al-Qawl as-sadid fi Hukm targamah al-Kur'an al-Magid', Kairo, 1938, fq. 42, pohon se Muhammedi a. s. i ka lejuar Selman el-Farisiut përkthimin e surës el-Fatihatu në persisht, që ata që e pranuan islamin në Persi ta falin namazin me tekst të përkthyer. Sipas: Enes Kariç, *Tefsir*, op. cit., fq. 254. Krhs.: Rashid Ahmad, op. cit., fq. 118. Në disa burime pothohet se përkthimi më i vjetër në persisht është bërë gjatë kohës së princit samanidas Mensur ibn Nuhit (sundoi gjatë viteve 348-364 / 961 h./976 gr.), në vitin 345 hixrij / 956 gr., kur që formuar një komision për përkthimin e Kur'anit në persisht dhe turqisht. Shih: Ekremiudin İhsanoglu, op. cit., fq. 564 dhe: I. Bardhi, *Hafiz Ibrahim Dalliu dbe ekzegjeza e tij kur'anore*, Shkup, 1419/1998, fq. 112. Rreth periudhës së hershme të tefsirit dhe komplacionit të tij, shih: Rashid Ahmad, *Kur'anska egzegjeza i klasioni tefsir*, në: Enes Kariç, Kur'an u savremenom dobu, I, op. cit., fq. 120-123.

⁶⁹ Ebu Bekr Muhammed ibn Xha'fer el-Nershahi, *Tarih'ul-Bagdadi*, Misr, 1968, fq. 74, sipas: Ekremiudin İhsanoglu, op. cit., fq. 563. Më gjerësisht: Ibid., fq. 563-564 dhe fusnotat e këtij teksti.

aplikonin në namaz dhe në obligimet tjera fetare. Nga ana tjetër, edhe muslimanët ndienin domosdoshmëri që popujve të pushtuar në vende të reja t'ua paraqisnin dhe t'ua ofronin porositë kur'anore.⁷⁰ Ndër të parët, por edhe ndër më kontraverzët në këtë aspect, është Ebu Hanifeja, mësuesi më i madh i shkollës hanefite.

Njëri ndër pohimet e Ebu Hanifes që zgjoi më shumë polemika në shekullin I-II h./VIII gr., ishte pohimi i tij se Kur'ani bën të recitohet në namaz edhe në gjuhën persishte, pa marrë parasysh faktin se a di njeriu arabisht apo jo.⁷¹ Pasardhësit e tij e zgjeruan këtë qëndrim edhe në gjuhët turke, hindu, siriane, hebraike dhe në gjuhët tjera joarabe.⁷²

Mendohet se pohimi i guximshëm i Ebu Hanifes nuk qëndron vetëm në prejardhjen e tij persiane, e as në kërkësen kur'anore të komunikimit të porosisë hyjnore:

لَقَدْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَأَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ رُسُلًا كُلُّمَا جَاءَهُمْ رَسُولٌ
بِمَا لَا تَهْوِي أَنفُسُهُمْ فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ ﴿٧٠﴾

“Ne pranuam besën nga izraelitet dhe u dërguam pejgamberë. Sa herë që ndonjë pejgamber u ka sjellë atë çka nuk u pëlgente epshere të tyre, disa nga pejgamberët ata i mobonin, ndërsa disa i vrisnin”. (*El-Maideh*, 70);

⁷⁰ El-Kurtubiu (vd. 668 h./ 1269 gr.), mufesiri i madh islam, mendon se “prezentimi i islamit dbe reprimi në përhapjen e tij mund të plotësohen me përkthimin e Kur'anit.” (Teblig'ud-da'veti bi vasite-ti't-terxhumeti). (Sipas: El-Kurtubi, *Xhamiu li abka-m'il-Kur'an*, IX, Kairo, 1967, fq. 340, sipas: Ekmeludin Ihsanoglu, op. cit., fq. 568).

⁷¹ (... seraen ekane axhizen an 'il-kiraeti'l-arabijjeti em gajru axhizin ...), sipas: Muhammed Ebu Zehreh, *Ebu Hanifetu – Hajatuhu ve asrhubu, araubuhu ve fikhtuhu*, Kairo, 1976, fq. 241. Krhs.: Xhabir Ahmeti, op. cit., fq. 41-43.

⁷² Shih: Nesefi, *Kenzu'd-dakaik*, Dihli, 1309, fq. 53, sipas: A. L. Tibawi, op. cit., fq. 317. Shih aspektin historik të përhapjes së islamit: Thomas W. Arnold, *Porijest islama*, Sarajevë, 1989 apo origjinali: T. W. Arnold, *The Preaching of Islam – A History of the Propagation of the Muslim Faith*, Lahore, Pakistan, botimi III reprint, 1968.

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْذِكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

﴿ ﴾

“Ndërsa ty tē shpallëm Kur'anin t'ua sqarosh njerëzve atë që u shpallet. Mbase edhe ata do tē mendojnë”; (*En-Nahl*, 44) dhe

وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً
لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿ ﴾

“Ne ty tē shpallëm Librin vetëm që t'ua sqarosh atyre çesh-tjen rrëth së cilës u përcanë dbe tē jetë udhëzim e mëshirë për ata që besojnë.” (*En-Nahl*, 64), por më tepër në interesin buri-mor fetar dhe nevojën praktike. Ndonëse nuk kemi po-him tē Ebu Hanifes për përkthimin e tërësishëm të Kur'anit, ai me lejimin e recitimit të El-Fatihasë në persisht ka bërë përpjekje për kapërcimin e vështirësive praktike tē joarabëve në aplikimin e ritualeve fetare.⁷³

Nxënësit kryesorë tē Imam Ebu Hanifes, Imam Ebu Jusufi dhe Imam Muhammed Hasan Esh-Shejbani, janë diç më “konservatorë” në këtë qëndrim duke pohuar se lejohet recitimi i përkthimit të Kur'anit në namaz vetëm për personin që nuk ka mundësi ta recitojë atë në arabisht.⁷⁴

Ekzistojnë pohime se në kohët e vona Ebu Hanifeja ka hequr dorë nga qëndrimi i tij i pakushtëzuar dhe e ka miratuar qëndrimin e dy nxënësve tē tij kryesorë duke le-

⁷³ A. L. Tibawi, op. cit., fq. 318. Krhs.: Rashid Ahmad, fq. 118-119.

⁷⁴ Sarahsi, *Kitab'ul-Mebsut*, fq. 37, sipas: A. T. Tibawi, op. cit., fq. 318. Shih: Imam Muhammed ibn Hasan esh-Shejbani, *Kitab'ul-asl*, Manuscript koprulu Library, Istanbul, nr. 537, sipas: Ekmeludin Ihsanoglu, op. cit., fq. 566, fusa-nota 38. Për qëndrimin e Ebu Jusufit dhe Muhammed esh-Shejbaniut shih: Ebu Zehreh, Ebu Hanifetu op. cit., fq. 241.

juar përdorimin e përkthimit të Kur'anit vetëm për ata që nuk janë të aftë ta recitojnë Kur'anin në orgjinalin arab.⁷⁵

Mendimi i Shafiu dhe i disa dijetarëve të tjerë

Shafiu bën pjesë në grupin e dijetarëve të cilët kanë evoluar në mendimin e tyre. Në fazën e parë të mendimit të tij Imam Shafiu nuk lejon përkthimin tekstuall të Kur'anit. Ai thotë: “*Nuk ekziston qenie njerëzore, përvç nëse është i dërguar i Zotit, që mund ta mësojë plotësisht gjuhën arabe*”⁷⁶. Ai po ashtu pohon: “*Cdo musliman dubet ta mësojë gjuhën arabe deni në kushtje skajorë të mundësive të veta. Kështu ai do të ketë mundësi që nëpërmjet gjuhës arabe të dëshmojë se ‘Nuk ka zot pos All-lahut dbe se Muhammedi është njeri dbe i dërguar i Tij’ , ta recitojë Librin e Zotit dbe ta shprehë tekbirin, tesbihin dbe tesbehuðdin. Ai që mëson më shumë nga kjo gjuhë, të cilën All-lahu e ka bërë gjuhë të Vules së pejgamberëve dhe medium me anë të të cilat e shpalli Librin e Tij të fundit, do të arrinte pëparësi (plotësuese)...*”⁷⁷ Ebu Zehreh saktësisht thekson fjalët e Imam Shafiu se: “*Nuk lejohet leximi (i Kur'anit) në joarabisht,*

⁷⁵ Es-Sujuti, *El-Itkanu fi ulumi'l-Kur'ani*, I, fq. 188, sipas: A. T. Tibawi, op. cit., fq. 319. Shih: Muhammed Ebu Zehreh, *El-Kur'an*, op. cit., fq. 519. Dy qëndrimet e Ebu Hanifes rrëth përkthimit të pakushtëuar të Kur'anit apo të kushtëuar rezultojnë nga dy variantet që transmetohen: i Sarahsit dhe i Fahrulislam el-Bezdeviut. Shih gjerësisht: Ebu Zehreh, *Ebu Hanifeh*, op. cit., fq. 241- 248.

⁷⁶ *Kitabu'r-Risaleti Fi Usuli'l-fikhi*, fq. 8-9, sipas: A. L. Tibawi, op. cit., fq. 324.

⁷⁷ Esh-Shafi, *Kitabu'r-resaili fi usuli'l-fikhi*, botim tjetër, Kairo, 1358/1940, fq. 40-48, sipas: A. I. Tibawi, op. cit., fq. 324. Citatet e sipërme i verifikuam edhe në veprën e vetë Imam Shafiu: Muhammed bin Idris esh-Shafiij, Er-Risaletu, Përgatiti dhe komento Ahmed Muhammed Shakir, Bejrut, (?), fq. 48- 49. Shih në mënyrë krahasimtare mendimin e Ebu Hanifes dhe të Shafiu rrëth çështjes së (mos) përkthimit të ritualeve fetare në namaz: Shibli Nu'mani, *Abu Hanifa - Život i djelo*, Zagreb, 1996, fq. 191.

*qoftë lexuesi edhe i paqftë në të ...”*⁷⁸ Faza e dytë e zhvillimit ideor të Imam Shafiu karakterizohet me atrimin e tij drejt hanefinjve, andaj edhe hasim zbutjen e qëndrimit të tij rrëth çështjes së lejueshmërisë së përkthimit të Kur'anit në gjuhë të tjera joarabe. Imam Shafiu në këtë fazë konsideron se namazi do të jetë i pranueshëm nga secili person që nuk e di arabishten, por që i shqipton porositë dhe ajetet e Kur'anit në përkthim në ndonjë gjuhë.⁷⁹

Esh-Shirazi dhe Imam Neveviu në asnjë rast nuk e lejojnë përkthimin e Kur'anit, madje as në rastet kur nuk jemi në namaz. Me këtë konstatim pajtohen shumica e dijetarëve shafiitë.⁸⁰

Imam *El-Gazaliu* (shafij) mendon se “Kur'ani nuk është i përkthyeshëm, madje muslimani nuk bën ta përkthejë,⁸¹ sepse, mendon ai, “disa fjalë në gjuhën arabe nuk kanë ekivalencë në fjalët persishte, kurse disa kanë, por persianët nuk kanë shprehi t'i përdorin ato metaforikisht, siç ve-projnë arabët”.⁸²

Edhe juristët *malikij* dhe *banbelij* janë të mendimit se namazi nuk mund të aplikohet nëpërmjet teksteve të përkthyera tekstualisht, por vetëm në origjinal.⁸³

Është interesant se edhe lëvizja filozofike Ihvan'us-safa (shekulli X) në *Enäklopædinë* e tyre thekson se Kur'ani në arabishtë është i papërkthyeshëm në ndonjë gjuhët tjeter.⁸⁴

⁷⁸ Ebu Zehreh, *Ebu Hanifeb*, op. cit., fq. 241.

⁷⁹ Muhammed bin Idris esh-Shafij, Er-Risaletu, Përgatiti dhe komentoj Ahmed Muhammed Shakir, Bejrut, (?), fq. 48- 49. Po këtë variant e përcjell edhe Ekmelein Ihsanoglu, op. cit., fq. 566. Shih: Esh-Shafij, *Kitab'ul-Umm*, Kairo, 1341 h./ 1903 gr., fq. 147, sipas: Ekmelein Ihsanoglu, op. cit., fq. 566.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ El-Gazali, *Ikhdam'ul-amwam*, Kairo, 1970, fq. 71, sipas: Enes Karič, *Tefsir*, op. cit., fq. 262 –263.

⁸² Sipas: A. I. Tibawi, op. cit., fq. 325.

⁸³ Shih: Ekmelein Ihsanoglu, op. cit., fq. 566 -567

⁸⁴ Sipas: E. Karič, *Hermeneutika Kur'ana*, op., cit., fq. 56, fusn. 49.

Mendimi i Ez-Zamahsheriut

Ez-Zamahsheri bën pjesë në grupin e atyre që përkrahin përkthimin e Kur'anit dhe këtë e bazojnë në faktin se All-llahu i ka dërguar shpalljet e Tij në gjuhë dhe popuj të ndryshëm. Ai edhe Muhammedit a. s. ia shpalli Kur'anin në gjuhën e popullit të tij.⁸⁵ Pasi që Pejgamberi a. s. e kuptoqi qartë shpalljen dhe e përçollti te populli, u shtrua nevoja që ajo t'u përcillej edhe popujve tjerë, në kuptim të frysës kur'anore se Kur'ani i shpallet tërë njerëzisë. Kjo u bë nëpërmjet përkthimeve në gjuhët lokale të atyre popujve.⁸⁶ Mirëpo procesi i përkthimit të Kur'anit në gjuhë të tjera, pjesërisht apo tërësisht, nuk ndikoi që popujt tjerë joarabë të largohen nga origjinali kur'anor.⁸⁷

Mendimi i shejh El-Meragiut

Muhammed ibn Mustafa El-Meragiu, hanefij, dijetar i madh dhe rektor i Universitetit të El-Ez'herit, duke ndjekur metodën e Ebu Hanifes thekson se me rëndësi është të ruhet domethënia e tekstit të shpallur në arabisht e cila nuk mund të ndryshohet nëse shprehet në gjuhë të ndryshme. Në vitin 1932, pas një hulumtimit

⁸⁵ Për aspektet stilistike dhe të tjera të ‘Keshishafit’ të Zamahsheriut, por edhe të mufesirëve të tjerë shih: Džemaludin Latič, *Stil Kur'anskog izraza*, Sarajevë, 2001.

⁸⁶ Gjerësisht për mendimin e Ez-Zamahsheriut rrëth (mos)përkthimit të Kur'anit, shih: Ez-Zamahsheri, *Tefsir'ul-Keshshaf*, 1, fq. 23, III, fq. 112, pa vend dhe vit botimi; Enes Karič, *Tefsir*, op. cit., fq. 260 –162 dhe 290 –302. Krahs.: E. Karič, *Hermeneutika Kur'ana*, op. cit., fq. 53-56.

⁸⁷ Ekmeludin Ihsanoglu, op. cit., fq. 567-568.

studioz, ai miratoi qëndrimin se muslimani që nuk di arabisht është absolutisht i obliguar (vaxhib) të recitojë ajete kur'anore të caktuara për namaz në ndonjë përkthim përkatës. Ai thotë se në namaz është me rëndësi domethënja e jo karakteri i i'xhazit. Meqë domethënja e mirëfilltë është përcjellë gjatë përkthimit ... ai më tej pohon se përkthimi nuk është thjesht të folur njerëzor (kelamu'n-nas), sepse edhe pse ai nuk përmban Fjalën e Zotit tekstualisht, megjithatë përbajtja e tij përbëhet në domethënien e Fjalës së Zotit.⁸⁸

Përfundimisht ai pohon:

“Është e saktë se përkthimet e Kur'anit nuk mund të quhen Kur'an, por kjo nuk do të thotë se nuk është valide nxjerrja e dispozitave nga përkthimi, sepse me fjalë të tjera, dispozitat rrjedhin nga domethënja e fjalëve arabisht, kurse domethëniet është legitime të përkthen në gjuhë të tjera”.⁸⁹

⁸⁸ R. Paret & J. D. Pearson, *Prevodjenje Kur'ana*, në: A. T. Welch, *Al-Kur'an*, Sarajevë, 1986, fq. 164. Shih: Shejh el-Meragi, *Mexħel-let'ul-eż-her*, Rebi'ul-evvel 1355/1936, Kairo, fq. 195-196, sipas: Rashid Ahmad, op. cit., fq. 119. Tentimi i “nacionalizimit” të ritualeve, të namazit, të ezanit e të tjera, në Turqi në fund të shekullit XIX dhe në fillim të shekullit XX nuk ishte e motivuar me pikëpamje fetare, por me pikëpamje nacionaliste, sekulariste dhe antiislame, i drejtuar nga qarqe katoliko-centriste dhe ortodokso-centriste evropiane e ballkanike.

⁸⁹ Ekmeludin İhsanoglu, op. cit., fq. 570. Më gjerësisht: Muhammed ibn Mustafa el-Meragi, *Baħtbun fi terċebet il-Kur'an il-kerimi ile'l-lugati l-exhnebijieti*, fq. 12 – 29; dhe: Fahd ibn Abdurrahman ibn Sulejman er-Rumi, *Menbexb'ul-medreset 'il - aklijjet 'il - haditheti fi 't - tefsiri*, Riad, 1407 h. botimi III, pjesa 1, fq. 420 – 427. Shih: Ahmed Adilović, *Muhammed Mustafa el-Meragi*, Glasnik RIZ në BH, Sarajevë, nr. 1-2, fq. 135-145 dhe 3-4/1988, fq. 379-389.

Përkhimi i Kur'anit te shqiptarët

Kur'ani është Fjalë e Zotit që nuk u nënshtronhet kurrfarë ndryshimeve, qoftë edhe kur ndry-shimet kanë të bëjnë me gjuhën e tij, qoftë kur kanë të bëjnë me përbajtjen e tij. Megjithatë, ai me suksese relative ka qenë, siç e pamë, objekt i përkthimit edhe te ne,. Ne nuk do të hyjmë në çështjen e të dhënave statistikore rreth historikut të përkthimit të Kur'anit në gjuhën shqipe⁹⁰, por me pak fjalë do të shtrojmë se edhe te ne në fillim ka ekzistuar rezistenca rreth përkthimit të Kur'anit. Mirëpo, mund të theksohet se kjo rezistencë ishte jetëshkurtër⁹¹, sepse

⁹⁰ Për këtë shih gjerësish studimin informativ e frysues: Feti Mehdiu, *Përkthimet e Kur'anit në gjuhën shqipe*, Shkup, 1996. Po ashtu shih shkrimin polemizues e shpeshherë edhe blasphemues e anatemues: Emin Behrami, *Qasje studimore rreth katër përkthimeve të Kur'anit në gjuhën shqipe*, Prishtinë, 1997 dhe recensione e vështrime të ndryshme nga autorë të ndryshëm rreth përkthimeve shqipe. Disa autorë vonesën e përkthimit të Kur'anit në gjuhën shqipe e shohin si provë të konceptimit të ulemasë së vendit mbi pamundësinë e përkthimit të Kur'anit në gjuhë të tjera. (I. Bardhi, op. cit., fq. 110, fusnota 195). Këtë konstatim do ta miratonim vetëm pjesërisht, sepse nuk është rasti vetëm me vonesën e përkthimit të Kur'anit, por edhe të tërë literaturës në gjuhën shqipe, që na shpie në përfundim se mungesa e alfabetit unik te shqiptarët, mungesa e shtetit kombëtar dhe treziqet që i kanoseshin popullit shqiptar musliman nga tendencat e huaja, ishin faktorët thelbësorë të vonesës së literaturës islame shqiptare.

⁹¹ Në gjuhën shqipe deri tash kemi disa përkthime të Kur'anit: komplete dhe jokomplete. Të dhiёna më të plota përkthime të Kur'anit: Feti Mehdiu, *Përkthimet e Kur'anit në gjuhën shqipe*, op. cit. Duhet theksuar se përkthyesi i parë i Kur'anit në gjuhën shqipe nuk është Illo Mitkë Qafzezi, pra as Hafiz Ali Korça, as Hafiz Ibrahim Dalliu apo të tjerë që i kemi dëgjuar, por përkthyesi i parë i Kur'anit (jokomplet) është intelektuali dhe poeti i njohur shqiptar Naim bej Frashëri me titull 'Thelb' i Kur'anit', që është botuar në veprën e tij 'Mësimë' në vitin 1894 në Bukuresht. Përfat të keq, botimet e mëpasme të veprave të Naimit në Prishtinë, Shkup e Tiranë në vazhdimësi e kanë lëshuar këtë pjesë nga pjesa integrale e veprave të Naim Frashërit, duke falsifikuar kështu veprën e Naimit, por edhe historinë islame shqiptare dhe historinë e kulturës në përgjithësi. Shih gjerësish: Mahmud Hysa, *Alamiada shqiptare*, II, Shkup, 2000, fq. 39 - 79. Së fundi, kemi edhe një përkthim të Kur'a-

çështja shkoi më tepër jo *a të përkthehet Kur'ani*, por *si të përkthehet* ai më mirë dhe *farë metode e rruge* të ndiqet gjatë përkthimit. Megjithatë rezistenca e ulemasë shqiptare rrëth (mos) përkthimit të Kur'anit ishte e arsyeshme, sepse në fund të shekullit XIX dhe në fillim të shekullit XX populli shqiptar ballafaqohej me ndikime politike, ushtarake, ekonomike dhe kulturore të shumta e të fuqishme perëndimore nën dirigimin e kishës katolike dhe të asaj lindore nën dirigimin e kishës ortodokse. Latinizimi dhe sllavizimi i aspekteve të ndryshme të jetës ndër shqiptarët e nxiti ulemanë e vendit të ketë drojë nga risitë në pikëpamje të fjalës së shkruar, sepse gojarisht qysh më herët bëhej përkthimi dhe interpretimi i Kur'anit dhe i të vërtetave fetare në gjuhën shqipe dhe në gjuhët tjera të vendit.⁹²

nit nga një grup përkthyesish anonimët, të botuar në Riad të Arabisë Saudite, botimi I, 1999 dhe botimi II, 2000, me titull “*Shpjegimi i kuptimit të Kur'anit të lartë në gjuhën shqipe*”, i përkthyer sipas “*Translation of the Meanings of the Noble Qur'an in the English language*” by Dr. Muhammed Taqi-ud-din Al-Hilali and Dr. Muhammad Muhsin Khan, Madinah, K.S.A, ndërsa i lejuar prej Abdulaziz bin Abdullah bin Bazit, ish-muftiu suprem saudias dhe njëri prej promotorëve të ideve vəhabiste në Arabinë Saudite dhe jashtë. Për shkak të kohës së shkurtër ne nuk e kemi krahasuar dhe analizuar këtë përkthim dhe nuk kemi arritur të krijojmë bindjen se nga cila gjuhë është bërë ky përkthim, pasi që terminologjia në gjuhën shqipe është nga anglishtja, siç cekëm edhe më lart.

⁹² Rrëth traditës së tefsirit te hafiz Ibrahim Dalliu dhe në përgjithësi shih studimin frymëzues dhe informativ: Ismail Bardhi, op. cit., sidomos faqet 215–225.

Mendimi i Këshillit të Lartë të Ulemasë së El-Ez'herit

Diskutimet e shumta dhe të gjalla rrreth çështjes se a është i lejuar përkthimi i Kur'anit në gjuhë të ndryshme në një mënyrë i zgjidhi *Këshilli i lartë i Ulemasë së Universitetit të El-Ez'herit* me fetvanë (decizionin) e tyre në vitin 1355 h./1936 gr., të cilën po e japim më poshtë: *Kjo fetva shpjegon mundësinë e përkthimit të Kur'anit me anë të përkthimit të komentimit, d.m.th. të interpretimit (et-terxhemetu't-tefsirije-tu) dhe dëfton pamundësinë e transmetimit të fjalepërfjalshëm të kuptimit të Kur'anit me karakteristikat e rregullimit të tij në gjuhën arabe në gjuhët tjera.*⁹³

Sidoqoftë, mund të përfundohet se “*Kur'ani është Kur'an në gjuhën arabe dhe se ritualet, legjislatura, ixhtibadi e të tjera mund të bëhen dhe të kryben vetëm nëpërmjet tekstit arab të Kur'anit. Por, duke marrë parasysh se islami është religjon universal dhe i përshtatshëm për tërë njerëzinë, është e domosdoshme të përkthehet Kur'ani, të shpjegohen kuptimet e tij dhe t'i sqarojen synimet e tij tërë njerëzisë, edhe përkundër diversitetit të gjuhëve!*”⁹⁴

Përfundim

Mendimet rrreth përkthimit apo mospërkthimit të Kur'anit në gjuhë joarabe janë të shumta dhe kryesisht varen nga qëndrimi i autorëve apo i shkollave që u për-

⁹³ Ekmeludin Ihsanoglu, op. cit., fq. 573-574.

⁹⁴ Ekmeludin Ihsanoglu, op. cit., fq. 574.

kasin autorët e ndryshëm, *pro* dhe *kunder* përkthimit të Kur'anit.

Fillimi i përkthimit të Kur'anit është i përcjellë me polemika dhe diskutime të shumta, fillimisht në favor të mospërktimit të Kur'anit, kurse më vonë pati mendime të përkthimit të Kur'anit vetëm në raste të jashtëzakonshme, e vetëm diç më vonë ky miratim i përkthimit shtrihet më gjerë për të gjitha gjuhët dhe popujt e botës.

Përkthimin e Kur'anit e kushtëuan shumë faktorë, por më kryesorët ishin nevojat praktike të muslimanëve për namaz, për lexim/këndim të Kur'anit për nevoja ibadeti, për mësim personal dhe për zgjerim të mësimit, për nevoja komunikimi me fetë, si dhe me kulturat dhe civilizimet e popujve të tjera e të ngjashme.

Polemika të ashpra e të gjalla e kanë përcjellë edhe historinë e përkthimit të Kur'anit në gjuhën shqipe, si në njérën nga gjuhët që në fund të shekullit XX e fitoi përkthimin komplet të Kur'anit, por me theks të veçantë jo a të përkthehet Kur'ani, por si të përkthehet ai më mirë.

Në fund të këtyre shqyrtimeve dhe mendimeve të ndryshme mund të përfundojmë me konstatimin që është aprouar nga shumica e ummetit musliman:

“Kur'ani është Kur'an vetëm në gjuhën arabe dhe se ritualet, legjislatura, ixтиhadi dhe të ngjashme mund të aplikohen dhe të kryhen vetëm nëpërmjet tekstit të Kur'anit. Por, duke marrë parasysh se islami është religion universal, i destinuar për tërë njerëzinë, është e domosdoshme të përkthehet Kur'ani, të shpjegohen kuptimet e tij dhe synimet e tij t'i sqarohen tërë njerëzisë, edhe përkundër diversitetit të gjuhëve. Përkthimi i Kur'anit fjalë për fjalë që do t'i përgjigjej originalit, është i pamundur...”⁹⁵.

⁹⁵ Ekmeludin Ihsanoglu, op. cit., fq. 571.

Mufesiri boshnjak Enes Kariq pat shkruar se ‘*Kur’ani nuk ka mundësi të përkthehet, por ai patjetër duhet përkthyer*’⁹⁶, dhe atë jo në kuptimin modern se konceptimet e kaluara të Kur’anit për ne nuk janë relevante deri në fund, me ç’gjë sillet në pyetje vazhdimësia e traditës së përvojës së Kur’anit dhe kohës në të cilën kjo përvojë ka ndodhur, por në kuptimin tradicional, që do të thotë se islami fillon me Kur’an, por me të nuk mbaron, sepse të gjitha komentimet e Kur’anit, sado qofshin inherente për Kur’anin, edhe më shumë i përkasin historisë, njerezve, kohës dhe përvojës. Kur’ani nuk mbetet pas nesh në ndonjë kohë të kaluar, por përkundrazi, tradita gjithnjë e ofron atë në vazhdimësi, kurse këtë vazhdimësi traditës ia siguron Kur’ani.⁹⁷

(*All-lhabut i përket dija absolute!*)

Summary

Thoughts over the translation or non-translation of the Qur'an in a non-Arabic language, are many and primarily depend on the position of the authors or the schools that belong to various authors, *pro* and *against* the translation of the Qur'an.

At the beginning the translation of the Qur'an has been followed with many polemics and discussions, initially on favour of not translating the Qur'an, whilst later there were thoughts of translating the Qur'an only in extraordinary conditions, and only later does this appro-

⁹⁶ Enes Karič, *Tefsir*, op. cit., fq. 289.

⁹⁷ Shih: Enes Karič, *Tefsir*, op. cit., fq. 289.

val extend generally for all the languages and the people of the world.

The translation of the Qur'an was conditioned through many factors, but primarily it was the practical reasons of the Muslims for salat, reading-reciting the Qur'an for the needs of ibadah, for individual study and for broadening the study, for the need to communicate with religions, with cultures and other people's civilizations, etc.

Harsh and lively polemics have followed the history of the translation of the Qur'an in the Albanian language, it being one of the languages which only by the end of the XX century managed to obtain a complete translation of the Qur'an, however with a particular emphasis on how to better translate the Qur'an, and not whether or not to translate it.

At the end of these analysis and various thoughts one can conclude with the ascertainment approved by the majority of the Muslim Ummah:

"The Qur'an is Qur'an only in the Arabic language and that the rituals, legislation, ijтиhad, and similar can be applied and carried out only through the text of the Qur'an. However, having in regard that Islam is a universal religion, destined for all humanity, it is imperative to translate the Qur'an, to explain its meanings and to explain its purposes to all humanity, despite the diversity of the languages. The translation of the Qur'an word by word, which would correspond to the original, is impossible...".

The Bosnian Mufassir, Enes Karic had written that "*it is impossible to translate the Qur'an, but it must be translated*", not in the modernist understanding that the previous conceptualizations of the Qur'an are not completely relevant for us, something which brings about the ques-

tioning of the continuation of the tradition of the Qur'anic experience and the time when this experience has taken place, but in the traditional meaning, which means that Islam begins with the Qur'an, but it does not end with it, because all of the commentaries of the Qur'an, ever so inherent for the Qur'an, furthermore belong to history, people, time and experience. The Qur'an does not remain behind us, in some bygone times, on the contrary, tradition always offers it in continuation, whilst the Qur'an secures this continuation for the tradition.

Kontributi i përkthimit të Kur'anit në kulturën shpirtërore islame dhe tradicionale shqiptare

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمَهِ لِتُبَيَّنَ لَهُمْ... ﴿٤﴾

“Ne nuk kemi dërguar asnjë pejgamber, që ai, për t’ia shpje-
guar të mos ketë folur me gjuhën e popullit të vet.” (El-Kur'an,
Ibrahim: 4)

“Shqiptari do të mbesë shqiptar, edhe nëse është be-
simtar musliman” (F. Mehdiu)

Hyrje

Në traditën⁹⁸ islame të komentimit të Kur'anit (tefsirit) ështe e pranishme teza se Zoti duke e larguar njeriun nga xhenneti në tokë, bijtë e Ademit (Benu Adem) nuk i privoi nga përudhja dhe mëshira hyjnore. Ai nga amshueshmëria

⁹⁸ Kumtesë e lexuar në *Tryezën e mumbullakët* të mbajtur në Bibliotekën Popullore Universitare të Kosovës në Prishtinë më 27. 04. 2000, e organizuar nga Shqipata Humanitare Bamirëse “Urtësia” me rastin e promovimit të përkthimit të Kur'anit në gjuhën shqipe nga prof. dr. Feti Mehdiu, botimi II, me titull: *Kur'ani dhe bija e tij shqip*, Shkup – Stamboll, 1999. Këtu batohet me disa plotësimë.

e Tij çdo populli ia zbriti (tenzil) në gjuhën e tyre *fjalën e ret* (kelimetu'll-lah) nëpërmjet të të dërguarve (rusul) të tij⁹⁹. Ngjashëm me shumë shpallje të mëparshme, Kur'ani iu shpall Muhammedit a. s. në gjuhën e pastër arabe për mbarë njerëzinë. Kjo njëherit ishte mbyllje përfundimtare e ciklit të shpalljeve të deriatëhershme.¹⁰⁰

Me daljen në botën fenomenale, në hapësirë e kohës, Kur'ani inicoi transformimet më të mëdha në historinë e deriatëhershme njerëzore. Ai ishte bosht i çdo lëvizjeje në rrashin fetar, moral, politik, ekonomik e social si ndër arabët ashtu edhe më gjerë. Po ashtu, ai ishte faktor integrues në botën arabe, arabo-islame dhe islamo-islame duke marrë parasysh tërë heterogenjinë e diversitetin politik, ekonomik, social e fetaro-kulturor. Kur'ani kërkon përparim të vazhdueshëm cilësor, sasior e dinamik. Mirëpo, përkundër kërkimeve të shumta, ndikimi i Kur'anit në zhvillimin e mendimit njerëzor është i pahulumtueshëm sa duhet dhe së këndejmi edhe i pavlerësuar në më-nyrë meritote.

Aspekte të perceptimit të Kur'anit

Historiku i Kur'anit nga shekulli VII e deri në shekullin XXI ofron një trashëgimi mjaft të pasur, e cila në

⁹⁹ “Ne nuk kemi dërguar asnjë pejgamber që ai, për t'ia shpjeguar të mos ketë folur me gjuhën e popullit të vet...” (El-Kur'an, XIV, 4); “...dhe çdo popull ka një udhërrëfjes.” (El-Kur'an, XIII, 7); “Çdo popull ka pasur një pejgamber...” (El-Kur'an, X, 47); Gjerësishët shih: Enes Karič, *Semantika Kur'ana*, Sarajevë, 1998, fq. 556-559.

¹⁰⁰ Muhammedi a. s. është përfundim i pejgamberëve dhe Kur'ani është përfundim i shpalljes hyjnore : “Muhammedi ...është i dërguar i All-labut dbe vule e pejgamberëve....” (El-Ahzab, 40); “...Sot juua kam përsosur feni tuaj dbe e kam plotëshuar dhëntinë time ndaj jush, dbe jam i kënaqur që feja Islame të jetë se e juaj...” (El-Maidetu, 3).

thelb karakterizohet me tri pikëpamje *morfologjike* të diferençuara qartë në aspekt të perceptimit të tij.

Këto janë:

a. Shkathësia e recitimit të Kur'anit (kiraeti) apo përkthimi i Kur'anit për veshin njerëzor

Perceptimi i Kur'anit nëpërmjet shqisës së *të dëgjuarit* pa dyshim është më i vjetri. Meqë etimologjikisht fjala *Kur'an* do të thotë recitim, pasi që Kur'ani është libër që recitohet dhe libër që dëgjohet¹⁰¹ ai para së gjithash i drejtohet veshit, dëgjuesit e jo lexuesit.¹⁰² Aftësia dëgjuese e njeriut në rrëfimet kur'anore është glorifikuar më shumë se çdo shqisë tjetër e njeriut.¹⁰³ Edhe mësimet antropologjike në Islam në përgjithësi e kanë lavdëruar shqisen e të dëgjuarit. Orientalisti D. Tanaskoviq aspektin e ‘recitimit’ e përshkruan në këtë mënyrë: ‘*Eshtë mendim i përgjithshëm se pjesa më e madhe e magjisë kur'anore buron pikërisht nga gjuha, më saktësisht nga organizmi i reçantë i gjubës së diskursit profetik të Muhammedit. I potencuar me irregullat e përpunuara dbe në mënyre precize të përvaktuara të ‘leximit’ (recitimit ritual), ky organizim sonik bën që edhe fjalia më e thjeshtë të fitojë oreolë çudibërëse në perceptimin auditiv, që ftesa pesë herë në ditë e përsëritur stereotipe nga mina nga çdoherë bën te njeriu efekte rrëqethëse.*’¹⁰⁴ Ky është aspekti i parë i veçuar morfoligjik i perceptimit të Kur'anit, si në kohë ashtu edhe në hapësirë.

¹⁰¹ Enes Karič, *Tefsir, Uvod u tefsirke znanosti*, Sarajevë, 1995, fq. 17 e pas.

¹⁰² Darko Tanasković, *Kur'an*, në: *Mogućnosti – časopis za književnost, umjetnost, i kulturne probleme*, nr. 8-9/1979, Split, Kroaci, fq. 880.

¹⁰³ Shih disa ajete kur'anore që favorizojnë dhe glorifikojnë shqisen e të dëgjuarit në krahasim me shqisen e të parit dhe zemrën: ‘...Ai është që jure ju pajis edhe me dëgjim, me të parit e me zemrën,...’. (Es-Sexhdeh, 9); ‘...Ai është që ju krijoi, ju dhuroi të dëgjuarit, të parit dbe mendjen...’. (El-Mulkur, 23 e ajete të tjera.)

¹⁰⁴ Darko Tanasković, op. cit., fq. 880.

Ai është më i përhapuri dhe është inherent për religjiozitetin popullor, ...me efekte të fuqishme emocionale, me variabilitet të fuqishëm të zanoreve, e herë-herë edhe të bashkëtingëlloreve¹⁰⁵, apo siç e pohon këtë intelektuali musliman S. H. Nasr “*Muxbizja (mrekullia) e Kur'anit zë fill në posedimin e gjubës i cili në mënyrë efikase prek shpirrat e njerëzve deri në ditët e sotme ...*”¹⁰⁶.

b. Shkathësia e shkrimit të Kur'anit apo përkthimi i Kur'anit për syrin njerëzor

Aspekti i dytë i perceptimit të Kur'anit është *të shkruanit e Kur'anit*. Qysh në fazën boshtore, formative të Islamit, krijohen vepra interesante artistike në papirus, rrasha (pllaka) guri, lëkurë të përpunuar e të tjera. *Shkrimi* i Kur'anit në Islam konsiderohet i shenjtë, akt devotshmërie.¹⁰⁷ Nga kjo traditë është krijuar arti islamik i cili ka manifestuar karakterin e vet të *mono-teizuar*. Konsiderohet se të shkruarit e Kur'anit si akt artistik ka arritur që nëpërmjet formave poli-forme të ngjyrave, dritës dhe hijes, ta paraqesë *monoteizmin kur'anor* në mënyrë vizuale (Kul huva'll-lahu ehad).¹⁰⁸

Kur'ani në diskursin e tij e quan veten libër “të dritës” (*nur*), që ka ndikuar në krijimin e lojërave të ndryshme të dritës dhe hijes në artin islam, si edhe në shpërfilljen e funksionit statik në arkitekturën e tij. Pasi që drita nuk është statike, por vazhdimisht lëviz, funksioni statik

¹⁰⁵ Më gjërësisht: Enes Karić, *Hermeneutika Kur'ana*, Zagreb, 1990, fq. 17 - 20.

¹⁰⁶ Sejjid Husein Nasr, *The Qur'an – the Word of God, the source of knowledge and action*, (Kur'ani – fjalë e Zotit, burim i dijes dhe i veprimit), uë: Enes Karić, *Kur'an u savremenom dobu*, I, Sarajevë, 1997, fq. 67 – 92.

¹⁰⁷ Ajo që në kristianizëm konsiderohet me pikturimin e ikonave, në Islam është shkrimi i Kur'anit ... Shih: S. H. The Qur'an ..., op. cit., fq. 78 - 79.

¹⁰⁸ Ibid., fq. 19 - 30.

nuk mundi të mbijetojë më gjatë në arkitekturën lindore islame, sepse kjo artitekturë paraqet materializimin e shkronjave kur'anore dhe të formave të tyre të ndryshme.¹⁰⁹

Po ashtu, arti islam në përgjithësi dhe arti i shkathësisë së shkrimit të Kur'anit apo të *përkthimit* të Kur'anit për syrin njerëzor karakterizohet edhe me abstraktivitet. Kjo karakteristikë mbështetet në konceptin kur'anor mbi Zotin, siç paraqet arabeska fotografinë pa figurë dhe njëkohësisht paraqet negacionin e fotografisë në “kuptimin evropian”.¹¹⁰

c. Shkathësia e komentimit të Kur'anit

Aspekti i tretë i perceptimit të Kur'anit i shënuar me fjalën *komentim*, duke mbetur në tezën *traditio interpretativa*, sa i përket Kur'anit, është *përkthimi i Kur'anit* në histori dhe anasjelltas, *përkthimi i historisë* në arketipin kur'anor.¹¹¹

¹⁰⁹ Sipas: Enes Karič, *Hermenentika Kur'ana*, op. cit., fq. 20–21.

¹¹⁰ Husref Redžić, *Islamska umjetnost*, Zagreb, 1982, fq. 20, sipas: Enes Karič, *Hermenentika Kur'ana*, op. cit., fq. 21. Arti islam me abstraktivitetin e tij zë fill me Zotin, i cili nuk mund “as të mendohet as paraqitet me çfarëdo vije të përbashkët me njerëzit apo me qeniet tjera të gjalla. Andaj synimi që të mos pikturohet, vizatohet, të punohet figurë, e as të fiksohen qeniet, qofshin ato konkrete dhe reale apo nga imaginata dhe të gjallëriara nga miti, sepse sipas filozofisë pereniale kur'anore detyra e njeriut nuk është ta *krijojë bukurinë*, por që ta përkthejë, ta çlrojë dhe ta bëjë evidente, apo, siç e shpreh këtë Titus Burkhart ‘Në konpcionin islam, në kuptimin më të gjerë, arti është metodë e fisnikërimit të materies.’” (Titus Burkhart, *Osnove muslimanske umjetnosti*, *Delo* – časopis za teoriju, kritiku i poezi, Beograd, nr. 7/ 1978, fq. 46).

¹¹¹ Edhe shkrimitari i madh botëror gjerman (disa thonë se në heshtje e ka përqafuar islamin) J. V. Gëte ka vërejtur se Kur'ani gjithnjë ka qenë në fokus të interesimeve më të ndryshme dhe se *traditio interpretativa* ka ecur krahas *traditio constitutiva*: “Posa u paraqit, Kur'ani u bë objekt i komentimere të pafundta. Ai ka dhënë shkas përmendjempreshësi më subtile dhe, pasi që ka nxitur çdokën në përsiatje, janë krijuar mendime të pafundta të ndryshme, kombinime të pamendura mirë e përmë tepër, janë bërë aplikime absurdë të çdo lloji, kështu që çdo njeri i mençur,

Kur'ani si libër i hapur, i përshtatshëm për interpolim, ekstrapolim, deduktiv (te'mim), induktiv (tahsis) dhe për aktivitetet tjera të frysës dhe shpirtit njerëzor gjatë historisë 14-15 shekulllore, është kuptuar si literaturë mitike¹¹², historike¹¹³, filozofike¹¹⁴ dhe më së shpeshti si literaturë teologjike, sipas së cilës diskurs i saj është Fjala e Zotit, shpallja, Ligji i Zotit dhe Fjala dërguar Muhammedit si instrument i shpalljes i cili e kishte për obligim ta komunikonte shpalljen e Zotit.¹¹⁵

Disa këtë konceptim të Kur'anit e kanë klasifikuar në: tradicional, dogmatik, mistik, sektar dhe modernist¹¹⁶, kurse disa të tjerë në: narrativ, juridik, tekstual, retorik, alegorik¹¹⁷ e në shumë lexime tjera.¹¹⁸

Në këtë mënyrë, veshi, syri dhe mendja në të perceptuarit kur'anor gjatë historisë 14 sheku-llore kanë dhuruar trashëgimi interesante, që mund të krahasohet me muzikën, pikturen, ekzo-gjezën dhe hermeneutikën në kulturat tjera, thënë kushtimisht, jashtë traditës musiliane.¹¹⁹

Kur'ani, ndonëse vetë nuk është vepër letrare ngjashëm me shumë vepra letrare kulminante, ka pasur mijëra

e i arsyeshëm është dashur gjithnjë të angazhohet me vetëmohim që sërisht të kthehet në baza të tekstit të pastër, korrekt. Së këndejmi në historinë islamë hasim se komentimi, aplikimi dhe përdorimi i Kur'anit shpesh është për mallengjim." (J. V. Gete, *Spisi o književnosti i umetnosti*, Beograd, 1982, fq. 111, sipas: Enes Karić, *Hermenutika Kur'ana*, op. cit., fq. 30.

¹¹² Walter Beltz, *Mitologija Kur'ana – češnja za rajem*, Zagreb, 1982.

¹¹³ Noldeke, Emin el Huli e të tjerë si promotorë të kësaj ideje. Shih: Enes Karić, *Hermenutika Kur'ana*, op. cit., fq. 32-34.

¹¹⁴ Ibn Arebiu, Ilvan'us-safa, El-Farabi, Ibn Sina, Ibn Rushdi e filozofë të tjerë arketipit kur'anor i jepin dinjitet të literaturës filozofike, që mund të lexohet në disa mënyra. Shih: Enes Karić, *Hermenutika Kur'ana*, op. cit., fq. 34.

¹¹⁵ Sipas: Enes Karić, *Hermenutika Kur'ana*, op. cit., fq. 36.

¹¹⁶ I. Goldziher, sipas: Enes Karić, *Hermenutika Kur'ana*, op. cit., fq. 36.

¹¹⁷ Andrew Rippin, *Historiku i tefsirit të Kur'anit*, Prizren, 2002, fq. 13 – 18.

¹¹⁸ Sipas: Enes Karić, *Hermenutika Kur'ana*, op. cit., fq. 37 - 38.

¹¹⁹ Enes Karić, *Hermenutika Kur'ana*, op. cit., fq. 30 - 39.

përkthime, që kanë provuar të marrin nga ai sa më tepër dhe të lënë nga ai *të përkthyer sa më pak*".¹²⁰

Popujt evropianë, ku bëjnë pjesë edhe shqiptarët, mesazhin kur'anor e lexojnë nëpërmjet dhjetëra përkthimeve në anglisht, gjermanisht, frengjisht, shqip¹²¹, nëpërmjet përkthimeve të vjetra e të reja, nëpërmjet përkthimeve nga origjinali apo têrthorazi, nëpërmjet përkthimeve të bëra nga muslimanë apo nga jomuslimanë, nëpërmjet përkthimeve të suksesshme apo përkthimeve heretike etj.

Nga pikëpamja e teorisë së perceptimit mbetet e hapur çështja se sa janë të ndryshëm e të llojullojshëm të gjitha ato përkthime të shumta, pasi që ofrojnë vetëm disa aspekte të Kur'anit: veçoritë e tij poetike apo *magjike*, thellësinë teologjike apo filozofike, proveniencën konservative apo moderniste, mesazhin determinist apo indeterminist, shi'it-imamologjik, ehli-sunnetik/tradicionalist, mu'tezilist/racionalist ose ndonjë shkollë tjetër filozofiko-teologjike të leximit dhe të komentimit të Kur'anit.¹²²

Çdo përkthim i Kur'anit fikson vetëm disa dome-thënie dhe kuptime për të cilat përkthyesi e konsideron se duhet afirmuar, aktualizuar dhe përcjellë në gjuhën e vet. Po ashtu, çdo përkthim është edhe eksterierizimi i Kur'anit, bashkëkohëzimi i tij dhe historicizimi i arketipit

¹²⁰ Deri më 1980 në botë ka pasur 1380 *përkthime komplete* të Kur'anit dhe 1292 *përkthime jokomplete* të Kur'anit, të botuara në rreth 70 gjuhë. Shih: Ismet Binark & Halit Eren, *World bibliography of translations of the meanings of the Holy Qur'an, printed translations 1515 - 1980*, Istanbul, 1986. Vetëm në gjuhën urde ekzistonë mbi 300 përkthime të Kur'anit e disa janë edhe si komente. Rudi Peret and J. D. Pearson, *Translation of the Kur'an. The Encyclopedia of Islam*, V. Leiden, 1981, pp. 429. Po ashtu: A. T. Welch, *Al-Kur'an*, Sarajevë, 1986, fq. 162-177. Shih: S. Kutub, *Et-Tastir'u'l-fenni fi'l-Kur'an*, Kairo, 1976. Përkthimi i parë (i pabotuar) i Kur'anit në latinisht është në vitin 1143, sipas: Nerkez Smailagić, *Leksikon Islama*, Sarajevo, 1990, fq. 464; dhe: A. T. Welch, *Al-Kur'an*, Sarajevë, 1986, fq. 171.

¹²¹ Feti Mehdiu, *Përkthimet e Kur'anit në gjuhën shqipe*, Prishtinë, 1996.

¹²² Shih: Enes Karič, op. cit., fq. 40. Shih: Andrew Rippin, *Historiku i tefsirit të Kur'anit*, Prizren, 2001/1422.

(mus'haf'ul-imam) të tij. Së këndejmi, është interesant të përcillet rezistenca kundrejt përkthimit dhe komentimit të Kur'anit nga gjuha e origjinalit në gjuhën e përkthyesit.¹²³

Përkthimi i Kur'anit në kulturën shqiptore islame shqiptare

Në trojet shqiptare kërkesa për përkthim të Kur'anit dhe rezistenca kundrejt përkthimit të Kur'anit është paraqitur mjaft vonë, kah fundi i shekullit XIX me Naim Frashërin¹²⁴ në fillim të shekullit XX e më vonë. Diskutimet e polemikat që janë zhvilluar e që po zhvillohen edhe tash më tepër janë jehonë e polemikave të zhvilluara në botën islame (arabe, turke e boshnjake) e herë-herë edhe polemika *per se*, kurse më pak për ndonjë interes fetar, kulturor dhe shkencor.¹²⁵

Mirëpo, në këtë vorbull debatesh, polemikash e diskutimesh, nuk shtrohet më pyetja: *a tē përkthehet apo jo Kur'an*, por diskutimi zhvillohet në drejtim të pyetjes *si tē bëhet* kjo punë më mirë e më me sukses. Ndonëse përkthimet e para të Kur'anit në gjuhën shqipe u paraqiten në fund të shekullit XIX, ai i pjesërishtëm i Naim Frashërit me titull “*Thelb i Kur'anit*” në librin “*Mësimet*”, Bukuressht, 1894¹²⁶ dhe në fillim të shekullit XX,¹²⁷ megjithatë

¹²³ Shih: Enes Karič, Hermeneutika Kur'ana, op. cit., fq. 40.

Për këtë çështje shih: A. L. Tibawi, *Da li je Kur'an prerodiv?*, në: Enes Karič, *Kur'an u savremenom dobu*, Sarajevo, 1991, fq. 305 – 324; A. T. Welch, *Al-Kur'an*, Sarajevë, 1986 dhe burime tjera.

¹²⁴ Shih: Mahmut Hysa, *Alamiada shqiptare*, vell. II, Shkup, 2000, fq. 39 - 79.

¹²⁵ Shih shkrimin tonë me titull “Mbi përkthimin e Kur'anit”.

Përkthyes i parë (jokomplet) i Kur'anit është Naim bej Frashëri me titull ‘*Thelb' i Kur'anit*’ që është botuar në veprën e tij ‘*Mësimet*’ në vitin 1894, Bukuressht.

deri për përkthimin e parë të plotë, që deri sot e dimë, pritëm deri më 1985, kur u botua përkthimi i Feti Mehdiut¹²⁸. Ishte ky çast me rëndësi si për autorin ashtu edhe për vetë përkthimin, për bashkëpunëtorët, botuesin, si edhe për tërë kulturën islame shqiptare dhe kulturën në përgjithësi, sepse me këtë botim populli shqiptar hyri në radhën e rrëth 80 gjuhëve botërore që e kanë përkthyer Kur'anin në gjuhën e tyre.

Sic e dimë, Kur'ani në trojet tona, që nga koha paraosmane joinstitucionalisht, por shpesh edhe ilegalisht,¹²⁹ e deri në ditët tona ka ndërtuar e ngritur një kulturë të veçantë në sferën e besimit, edukimit, arsimimit, në kulturën e ushqimit, banimit e të veshmbathjes, në raportet ndaj njeriut në përgjithësi, ndaj Krijuesit, gjallesave të dukshme e të padukshme, botës së faunës dhe florës e të ngjashme. Kjo kulturë apo ky botëkuptim specifik ka ndikuar që populli shqiptar të mbrohet e të ruhet nga asimilimi sllavo-ortodoks, heleno-bizantin dhe romano-katolik.¹³⁰ Ndonëse këto fakte janë të qarta edhe për të verbëtit, qarqe të caktuara intelektualësh dhe thuajse tërë hierarkia kishtare katolike ndër ne këtë realitet përpilen ta injorojnë dhe ta paraqesin gjendjen krejtësisht tjeter, pra të kundërt.¹³¹

Krahas kontributit të lartpërmendur, Kur'ani dhe përkthimi i tij në gjuhën shqipe paraqet çështje me rëndësi edhe në disa rrafshe të tjera:

¹²⁷ Illo Mitko Qafzezi, Ploescu, Rumuni, 1921, Feti Mehdiu, Përkthimet e Kur'anit në gjuhën shqipe, Shkup, 1996, fq. 13 e tj.

¹²⁸ Profesor i Orientalistikës në Fakultetin Filologjik të Universitetit të Prishtinës.

¹²⁹ Nexhat Ibrahim, *Islami dhe muslimanët në tokat shqiptare dhe në Ballkanin mesjetar*, Shkup, 2002.

¹³⁰ Shih: Muhamet Pirraku, *Kultura kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e Prizrenit*, Prishtinë, 1989.

¹³¹ Nexhat Ibrahim, ibid.

- *Kur'ani si fjalë e All-lahut* me mesazh gjithënjerëzor u dedikohet të gjitha shtresave të popullit: intelektualit, nxënësit, studentit, luftëtarit, bujkut, tregtarit, pra të gjitha gjinive, moshave, racave e strukturave sociale. Ai i integroi këto shtresa në besim, në rituale, si dhe në rrashin social e kulturor me shumë popuj të botës. Populli shqiptar me përkthimin e Kur'anit hyri në gjirin e një trashëgimie madhështore që e krijuan popujt muslimanë në të kaluarën;

- *Përkthimi i Kur'anit* në gjuhën shqipe letrare standardë, kontribuoi fuqishëm në integri-min e popullit shqiptar në aspektin fetar, kulturor e shkencor. Ai dialektet e shqipes i shkruar në tërësi me sukses dhe ndihmoi edhe më në standardizimin e gjuhës së shkruar e të folur (ligjératave - vazeve, këshillave - hutbeve etj.). Po ashtu ai ndikoi edhe në frymëzimin dhe shkrimin e shumë krijimeve në prozë, poezi, dramë dhe gjini tjera letrare gjatë shekujve. Shembulli më i mirë është krijimtaria e bejtexhinjve (alhamiade) e rilindasve dhe më vonë deri në ditët tona;¹³²

- *Përkthimi i Kur'anit* në gjuhën shqipe popullin shqiptar dhe kulturën e gjuhës së tij e futi në analet ndërkombëtare, si në Lindje ashtu edhe Perëndim. Me këtë u dëftua se gjuha shqipe është e denjë për përkthimin e veprave më të mëdha njerëzore, pra edhe për përkthimin e Kur'anit. Hyrja e përkthimit shqip të Kur'anit nëpër katalogë, doracakë e enciklopedi botërore është një ngjarje e llojit të vet;¹³³

¹³² Hajdar Salihu, *Poezia e bejtexhinjve*, Prishtinë, 1987; Hasan Kaleshi, *Kontributi i shqiptarëve në dituritë islamë*, botimi II, Rijad, 1992/1412 etj.

¹³³ I këtij mendimi është edhe intelektuali i mirënjotur Gazmend Shpuza. Shih: *Kur'ani në gjuhën shqipe*, në: www.shirazi.org.al/gazmend1.htm, fq. 3. Mirépo, denisa pajtohemni me vërejtjen e G. Shpuzës se a mund të konstatojmë se përkthimet shqipe janë të denja të qëndrojnë krahas përkthimeve në gjuhë të tjera, nuk mund të pajtohemni me pjesën tjeter të vërejtjes së G. Shpuzës se kriter për të

- *Përkthimi i Kur'anit* në gjuhën shqipe ka luajtur dhe po luan rol shumë të rëndësishëm për studimet islame në gjuhën shqipe. Disa dhjetëra vepra origjinale nga autorët tanë dhe disa qindra përkthime në gjuhën shqipe përdorin kryesisht njërin prej tre përkthimeve¹³⁴ ekzistuese te ne. Në këtë mënyrë është lehtësuar puna në përkthim, janë unifikuar sadopak qëndrimet dhe janë zvogëluar mundësitë për të gabuar gjatë përkthimeve të ajetave kur'anore;

- *Përkthimi i Kur'anit* në gjuhën shqipe, më në fund kontribuoi edhe në një pikëpamje tjeter - sepse e hoqi frikën se a ka potencial leksikor-semantik gjuha shqipe për t'i përkthyer *veprat* kapitale botërore (si p. sh.: Kur'anin, Biblën, Epin e Gilgameshit, etj.). Po ashtu, përkthimi i tij e hoqi frikën se, siç e shprehu këtë intelektuali dhe përkthyesi Feti Mehdiu, *shqiptari do të mbesë shqiptar, edhe nëse është besimtar musliman.*¹³⁵ Këtë e pohojmë për arsyen se shumë intelektualë muslimanë të tokave shqiptare, të shtypur e të ndrydhur nga kompleksi i inferioritetit si pasojë e mosnjohjes së fesë së vet, ndonëse intimisht e ndiejnë veten muslimanë, publikisht shtiren tjetërfare.¹³⁶

konstatuar vlefshumërinë dhe nivelin e përkthimit janë gjuhëtarët (Gazmend Shpuza. Shih: *Kur'ani në gjuhën shqipe*, në: www.shirazi.org.al/gazmend1.htm, fq. 3). Mendoj se mbi të gjitha në përkthimin e suksesshëm të Kur'anit nuk është faktor kryesor gjuha, por aspekti shumëdimensional i konceptimit dhe perceptimit të tij, ku edhe njohja e gjuhës shqipe, krahas asaj arabe, ka rëndësi të pakontestueshme.

¹³⁴ Mendoj në përkthimin e Feti Mehdiut, përkthimin e Hasan Nahit dhe përkthimin e Sherif Ahmetit.

¹³⁵ *Kur'ani – bosht i literaturës islamë*, intervistë e Faik Mustafës me prof. dr. Feti Mehdiun në: Flaka, e datës 11 - 12. 12. 1999, Shkup.

¹³⁶ Kompleksi i inferioritetit nuk vjen vetëm nga mosnjohja e fesë. Ka edhe shkaqe tjera politike, ideologjike, shoqërore, kulturore, psikologjike etj. Po bëhet një propagandë e fuqishme ballore dhe tërthorazi kundër islamit, që i topit njerëzit dhe u servon painje joreale për fenë e tyre, gjë që shton dyshimet, mëdyshjet e luhatjet, si dhe e dobëson burrërinë për t'u afirmuar e dëshmuar idetë dhe politikat e veta.

Shtojcë:

Disa teza rreth përkthimit dhe përkthyeshmërisë së Kur'anit në gjuhë të tjera

1. Përkthimi i Kur'anit nuk mund t'i përcjellë synimet qenësore të fjalëve të origjinalit kur'anor pér shkak të konvencioneve religjioze, mitologjike, socio-kulturore e të tjera në të kuptuarit *e leximit* të Kur'anit në gjuhën arabe dhe *botën islame*. Pér këtë arsy, para përkthimit as nuk mund të shtrojmë kërkesa përfundimtare;
2. Përkthimi i Kur'anit në gjuhë të tjera mund të përcjellë shumë ide të origjinalit. P. sh.: *Një Zot* (All-llahu ehad) është togfjalësh që mund të përcillet pa shumë vështirësi në shumë gjuhë;
3. Përkthimi i Kur'anit është i pamundur të lexohet si origjinal pér shumë arsy: teologjike, etimologjike etj.;
4. Përkthimi i Kur'anit bën të lexohet pikërisht si *përkthim* e jo si *origjinal*, sepse përkthimi, pos tjerash, është dialog i Kur'anit dhe i situatës historike (ekzistenciale) të përkthyesit dhe medoemos bart në vete gjurmët e këtij ballafaqimi. Sikur që nuk ekziston lexim përfundimtar, ashtu nuk ekziston as përkthim korrekt përfundimtar;
5. Përkthimi rrallëherë mund ta arrijë sugjestivitetin e origjinalit kur'anor, ritmicitetin, onomatopenë dhe bukurinë e tij. Veçanërisht rima humbet edhe në përkthimet më të suksesshme;
6. Pasi që ekzistojnë përkthime të ndryshme të Kur'anit, ata dëftojnë edhe stilet e ndryshme të përkthyesve. Përkthimi i Kur'anit gjithnjë e përmban dhe e emanon stilin e përkthyesit.
7. Përkthimi i Kur'anit duhet lexuar si bashkëkohës i përkthyesit e jo si bashkëkohës i *Urtextit* të shekullit VII.

Sikur që tefsiret e Kur'anit i kuptojmë si bashkëkohës të mufesirit, ashtu edhe përkthimet e Kur'anit duhen kuptuar si bashkëkohës të përkthyesit.

8. Përkthimi i Kur'anit megjithatë duhet lexuar edhe si vepër e vetë përkthyesit. Stilizimet e gjera të Kur'anit ofrojnë shumë mundësi që ndonjë fjalë e tyre të specifikoitet, të reduktohet dhe të fiksohet në zgjidhjen njëkahëshe përkthyese, por me këtë nuk përcillet tërë kuptimi. Është problem i shpeshtë si të veprojmë atëherë kur një term kur'anor ta përkthejmë me zgjidhjen përkthyese që ka "shtrirje më të gjerë kuptimore", përkatësisht si të veprojmë kur nuk kemi zgjidhje ekuivalente.¹³⁷

Këto dhe shumë pyetje të tjera janë të hapura, sikur edhe vetë çështja e përkthyeshmërisë së Kur'anit, por e shoh të arsyeshme ta them atë që e kanë thënë edhe të tjerët para meje, se *Kur'ani nuk mund të përkthehet, por ai patjetër duhet priruar të përkthehet*. Mrekullia e Kur'anit qëndron edhe në atë që fton ta imitojmë, por na bën të ditur se nuk mund t'ia kalojmë gjithanshmërisë së tij.

Summary

1. The translation of the Qur'an cannot convey the inherent purposes of the original Qur'anic words because of the religious, mythological, socio-cultural and other conventions in the understanding of the *reading* of the Qur'an in the Arabic language and the Islamic world. For this reason, before the translation we can not even lay out definitive demands;

2. The translation of the Qur'an in other languages can convey many ideas of the original e.g.: *One God* (Allahu

¹³⁷ Parafrazim i tezave nga: E. Karič, *Hermeneutika Kur'ana*, op. cit., fq. 220 - 221.

ahad) is cluster of words which can be conveyed without much difficulties into many languages;

3. The translation of the Qur'an is impossible to be read as an original because of many reasons: theological, etymological, etc.;

4. The translation of the Qur'an may be read precisely as a *translation* and not as an original, because translation among other things, is a dialogue of the Qur'an and the historical (existential) situation of the translator and therefore necessarily carries in itself traces of this confrontation. Just as there is no conclusive reading, there is no correct conclusive translation.

5. The translation can rarely achieve the suggestiveness of the Qur'anic original, its rhythm, onomatopoeia, and its beauty. Apart from this the rhythm is lost even in the most successful translations;

6. Since there exist different translations of the Qur'an, they are indicative of the different styles of the translators. The translation of the Qur'an always contains and emanates the style of the translator.

7. The translation of the Qur'an must be read as contemporary of the translator and not as a contemporary of the *Urtext* from the VII century. Just as we understand the Qur'anic commentaries as contemporary texts of the commentators, in the same fashion one has to understand the translations of the Qur'an as contemporaries of the translator.

8. The translation of the Qur'an after all has to be read as a work of the translator himself. The broad stylizations of the Qur'an offer a lot of possibilities to specify some of his words, to reduce and concentrate in the one-sided translation solution, but one does not convey the whole meaning through this. It is a frequent problem as to how one should act when a Qur'anic term

has to be translated through a translation choice which possesses “a broader extension of the meaning”, respectively how should we act when we do not have an equivalent solution.

These and many other questions remain open, as well as the issue itself of the translatability of the Qur'an, I see it as reasonable to say what others have said before me that the *Qur'an cannot be translated, but it must be attempted to be translated*. The miracle of the Qur'an also stands in its invitation to imitate it, however it makes it apparent that we cannot exceed its versatility.

Listë e përkthimeve të para komplete të Kur'anit të botuara në mënyrë¹ kronologjike sipas gjuhëve:

Nr./Data e botimit/Vendi i botimit/Gjuha/Përkthyesi/
Titulli/

1/ 1543/ Basilex/ Latinisht/ Robertus Ketenensis/
“Machvmentis sarace-Hermennus Dalmata “norwm
principis, eisu’qve successorvum vitae, ac doctrina,
ipse’qve Alcoran ...”

2/ 1547/ Venedik/ Italisht/ Andrea Arrivabene/
“L’Alcorano di Maometto, nel qual sicontiene la
dottrina, la vita i costumi et le leggegi sue tradotto
nouamente dal’ Arabo in lingua italiana.

3/ 1547/ Nürnberg/ Gjermanisht/ Salomon Schweigger/
“Alcoranus Mahumeticus, Das ist: der Turcken Alcoran,
Religion und Aber Glauben.”

4/ 1641/ Hamburg/ Holandisht/ Salomon Schweigger/
“De Arabische Alkoran”

5/ 1647/ Paris/ Frëngjisht/ Anre du Ryer/
“L’Alcoran de Mahomet”

6/ 1648/ Londër/ Anglisht/ Alexander Ross/
“The Alcoran of Mahomet”

7/ 1716/ Petrograd/ Rusisht/ Piotr Vasi'yevich Postnikov/
“Al-Koran Magomet”

8/ 1734/ Helmstadt/ Greqisht/ Anonimus/
“Qur'an Mubin”

9/ 1828/ Lucknow/ Urdisht/ ‘Abdu’s-selam
Muhammed dhe Abbasi Badayuni/
“Zad-i akhirat”, Manzum

10/ 1831/? / Hungarisht/ Imre (Emory) Buziday
Szdmayer – George (Gyorgy) Gedeon/
“Alkoran”

11/ 1837/ Kalkutë/ Persisht/ Kamal al-Din Husayn b.
Ali Wa'iz Kashifi/
“Mawahib-i aliya (Tafsir-i Husayni)

12/ 1842/ Kairo/ Turqisht/ Muhammed el-Tefsiri
(Ayintabi Debbaghzade)/
“Terxheme-i Tefsiri i Tibyan”

13/ 1843/ Stokholm/ Suedisht/ Fredrick Crustentolpe/
“Koran”

14/ 1844/ Madrid/ Spanjisht/ De Jose garber De Robles
“Alcoran”

15/ 1857/ Laipcig/ Hebraisht/ Hermann Hackendorf/
“Al-Kuran o hammikra ...”

16/ 1858/ Varshavë/ Polonisht/ Jana Murzu Tarak
Buczackiego/
“Koran (Al-Koran)”

17/ 1861/ Bahupal/ Pashtu/ ?/ “Qur'an Maxhid
mutarxham ba tarxhama zabani pashto”

18/ 1867/ Lahore/ Sindisht/ Muhammed Siddiq/
“Qur'an Sharif Sindhi arxhami san”

19/ 1870/ ?/ Penxhabisht/ Muhammad Mubarak Allah
(Hafidh)/
“Tefsir-i Muhammadi”

20/ 1879/ Bombaj/ Guxharatisht/ Abdu al-Qadir bin
Luqman/
“Holy Qur'an”

21/ 1882/ Paris/ Portugalisht/ Anonimus/
“O Alcorao”

22/ 1884/ Bombaj/ Tamil/ Habib Muhammad al-Qahiri/
“Qur'an”

23/ 1886/ Charuyantra/ Bengalisht/ Girish Chandra Sen/
“Qur'an Sharif”

24/ 1895/ Beograd/ Serbisht/ Ljubibratiq Miqo
Hercegovac/
“Koran”

25/ 1897/ Cawnpore/ Sanskritisht/ ?/
“Qur'an Sharif. The Holy Koran”

26/ 1906/ Lagos/ Jorube/ M. S. Cole/
“Al-Kur'ani”

27/ 1910/ Varna/ Armenisht/ Abraham Amirchanjanz/
“Qut'an”

28/ 1911/ Lahore/ Baluqi/ Hudur Bakhsh Mawlana/
“Tarxhama Qur'an Maxhid Bazaban baluchi”

29/ 1912/ Cernauti Bukovija/ Rumanisht/ Silvestru
Octavian Isopescul/
“Coranul”

- 30/** 1915/ Rajpur/ Hindisht/ Ahmad Shah Masihi/
“Al-Qur'an”
- 31/** 1916/ Lahore/ Brahu /Muhammad Umar Dinpuri/
“Qur'an Maxhid mutarxham Bazaban brahu'i”
- 32/** 1919/ Kopenhagē/ Danisht/ Pedersen/
“Koranen”
- 33/** 1920/?/ Japonisht/ Ken-ichi Sakamoto/
“Qur'an”
- 34/** 1923/ Londēr/ Chwahili/ Gotfrey Dale/
“Tafsiri y Kurany ya Kiarabu kwa Lugha ya Kisawahili”
- 35/** 1923/ Kairo/ Malajisht/ Abd al-Rauf bin al-Shayk
Ali al-Fansuri al-Jawi/
“Anwar al-Tanzil wa asrar al-ta'wil”
- 36/** 1925/ Pragē/ Çekisht/ Ignac Vesely/
“Koran”
- 37/** 1927/ Pekin/ Kinezisht/ Tiezheng Li/
“Kelanjing *The Qur'an”
- 38/** 1928/ Bandung/ Indonezisht/ Ahmad Hassan/
“al-Furqan (Tafsir Qur'an)”
- 39/** 1930/ Rushçuk/ Bullgarisht/ Stefan-Stefan Ya
Skulef Tomov/
“Koraniti”
- 40/** 1937/ Sarajevēv/ Boshnjakisht/ Causheviq- Panxha
“Kur'an časni”
- 41/** 1938/ Madras/ Telugu/ Chilkoori Narayana Rao/
“Koran sharif”

42/ 1942/ Tampere/ Finlandisht/ Z. I. Ahsen Boere/
“Koraani”

43/ 1960/?/ Afrikanisht/ Ismail Abdurazzak Shaikh
Salih Din/
“Die heilige Koeraan”

44/ 1967/ Xhakarta/ Javanisht/ Kiyai Bishri/
“Al-Ibriz; Qur'an, tarxhamah Djawi”

45/ 1969/ Kopenhagë / Esperanto/ Italo Muhammad
Abd al-Hadi Chiussi/
“La Nobla Korano”

46/ 1969/ Bangkok/ Thaiti/ Ismail bin Yahya/
“Al-Quran al-Karim”

47/ 1970/ Gauhati/ Asamisht/ Muhammad Sadir Ali/
“Pawitra Koraana”

48/ 1970/ Kayam Kulam/ Malalisht/ Muttanisseril M.
Kayakkutti/
“Al-Qur'an; Parusudha Qur'an”

49/ 1971/ Bagdad/ Kurdisht/ Muhammadi Koyie Gali
Zadeh/
“Tafsir-i Kurdi”

50/ 1971/ Seul/ Koreisht/ Young-Sun Kim/
“Qur'an”

51/ 1971/ Bandung/ Sindanisht/ H. Qamaruddin Shale
A. A. Dahlal-Jus Rusamsi/
“Al-Amin Al-Qur'an”

52/ 1972/ Adis Abeba/ Amharisht/ Anonimus/
“Holy Qur'an”

53/ 1973/ Bambay/ Marathe/ Muhammad Ya'qub Khan (H. Sufi Mir)/
“The Holy Qur'an”

54/ 1978/ Banglore/ Kanadisht/ Anonimus/
“(Divya Qura) Qur'an Majeed”

55/ 1979/ Bejrut Hausa/ Abubakare/ Mahmud Gummi/
“Tarjama ma'anonin al-Qur'ani maigirma Zuwa Harshen Hausa”

56/ 1980/ Oslo/ Norvegjisht/ Einarberg/
“Koranen”

57/ Pa datë/ Burmë/ Burmanisht/ ?/
“Qur'an”

58/ 1985/ Prishtinë/ Shqip/ Feti Mehdiu/
“Kur'an-i” (vërejtja e N. Ibrahimit)

59/ 1998/ Medine/ Maqedonisht/ Hasan Xhilli/
“Куран со превод”

Literatura e konsultuar:

1. Abduhu, Muhammed, *Risalet'ut-tevhid*, Sarajevë, 1989.
2. Arnold, T. W., *The Preaching of Islam – A History of the Propagation of the Muslim Faith*, Lahore, Pakistan, botimi III reprint, 1968.
3. Arnold, Thomas W., *Povijest islama*, Sarajevë, 1989.
4. Bardhi, Ismail, *Hafiz Ibrahim Dalliu dhe ekzegjeza e tij kur'anore*, Shkup, 1419/1998.
5. Behrami, Emin, *Qasje studimore rrëth katër përkthimere të Kur'anit në gjuhën shqipe*, Prishtinë, 1997.
6. Beltz, Walter, *Mitologija Kur'ana – Čežnja za rajem*, Zagreb, 1982.
7. Binark, Ismet & Eren, Halit, *World bibliography of translations of the meanings of the Holy Qur'an*, printed translations 1515 - 1980, Istambull, 1986.
8. Bucaillé, Maurice, *Biblija, Kur'an i nauka*, botimi II i plotësuar, Sarajevë, 2001, fq. _.
9. Deedat, Ahmed, *Kur'an najsavršenija mu'džiza*, botimi III, Sarajevë, 1983.
10. *Delo* – časopis za teoriju, kritiku i poeziju, Beograd, nr. 7/ 1978.
11. El-Mevdudi, Muhammedi a. s. dhe Kur'ani i shenjtë, Prizren, 1409 h./1989.
12. Edh-Dhehebij, Muhammed Husejn, *Et-Tefsiru ve'l-mufessirun*, I-III, pa vend dhe vit botimi.
13. Esh-Sha'ravi, Muhammed El-Mutevelij, *Mu'hibbet'ul-Kur'an*, I, Kairo, 1981.

14. Esh-Shafiij, Muhammed bin Idris, *Er-Risaletu*; Përgatiti dhe komentoi Ahmed Muhammed Shakir, Bejrut, (pa vit botimi).
15. Ez-Zamahsheri, *Tefsir'ul-Keshshaf*, 1, (pa vend dhe vit botimi).
16. *Flaka e datës 11-12. 12. 1999*, Shkup.
17. *Glasnik RIZ* në BH, Sarajevë, nr. 1-2, dhe 3-4/1988.
18. Hafizovič, Resid, *O načelima islamske vjere*, Sarajevë, 1996.
19. Halefullah, Ahmed izuddin Abdullah, *El-Kur'an jetebadda*, botimi I, Kairo, 1397 h. / 1977.
20. Hamidullah, Muhammed, *Muhammed a. s. – Život i djelo*, Zagreb, 1977.
21. Hamiti, Xhabir, *Studime kuranore*, Prishtinë, 2001.
22. Hejkel, Muhammed Husejn, *Hajatu Muhammed*, botimi XIV, Kairo, 1977.
23. Hiti, Filip, *Istorija Arapa od najranijih vremena do danas*, Sarajevë, botimi III, 1983.
24. Hysa, Mahmud, *Alamiada shqiptare*, II, Shkup, 2000.
25. Ibn Hisam, *Poslanikov životopis*, Sarajevë, 1998.
26. Ibrahim, Nexhat, *Islami dbe muslimanët në tokat shqiptare dbe në Ballkanin mesjetar*, Shkup, 2003/1424.
27. Ibrahim, Nexhat, *Islami në trojet iliro-shqiptare gjatë shekujve*, botimi I, Shkup, 1998.
28. Kaleshi, Hasan, *Kontributi i shqiptarëve në dituritë islamë*, botimi II, Rijad, 1992/1412.
29. Karić, Enes, *Hermeneutika Kur'ana*, Zagreb, 1990.
30. Karić, Enes, *Kur'an u sarremenom dobu*, I-II, Sarajevë, 1997.
31. Karić, Enes, *Kur'an u sarremenom dobu*, Sarajevo, 1991.
32. Karić, Enes, *Semantika Kur'ana*, Sarajevë, 1998.
33. Karić, Enes, *Tefsir – Uvod u tefsirske znanosti*, Sarajevë, 1995.
34. Karić, Enes, *Tefsir – Uvod u tefsirske znanosti*, Sarajevë, 1995.
35. Karić, Enes, *Uvod u tefsirke znanosti*, Sarajevë, 1988.

36. *Kur'an-i – përkthim me komentim*, përktheu: H. Sherif Ahmeti, Medinë, 1413.
37. *Kur'ani dhe bija e tij shqip*, Përkthimi i Kur'anit nga Feti Mehdiu, botimi II, Shkup – Stamboll, 1999.
38. *Kur'ani i madheruar*, përktheu: Hasan Nahi, Prishtinë, 1988.
39. Kureshi, Sultan Ahmed, *Letters of the Holy Prophet*, Muslim Educational Trust, Book Market, Main Bazar, Lhr.
40. Kutub, S., *Et-Tasvir'ul-fenni fi'l-Kur'an*, Kairo, 1976.
41. Kutub, Sejjid, *Et-Tasvir'ul-feni fi'l-Kur'an*, botimi V, Bejrut, 1399 h./1979.
42. Kutub, Sejjid, *Ilustrimi artistik në Kur'an*, Shkup, 1996/1416 h.
43. Latic, Džemaluddin, *Stil kur'anskog izraza*, Sarajevë, 2001.
44. Mahmud, Mustafa, *Kur'an, savremen i pokušaj razumijevanja*, Sarajevë, 1981.
45. Mehdiu, Feti, *Kur'ani kryetepër – tekste të zgjedhura*, Prishtinë, 1992.
46. Mehdiu, Feti, *Përkthimet e Kur'anit në gjuhën shqipe*, Shkup, 1996.
47. Mlivo, Mustafa, *Kur'an ispred nauke i civilizacije*, Sarajevë, 2001.
48. *Mogućnosti* – časopis za književnost, umjetnost i kulturne probleme, Split, nr. 8-9/1979.
49. Muftić, Teufik, *Arapsko srpskohrvatski rječnik*, I- II, Sarajevë, 1973.
50. Muftić, Teufik, *Klasična arapska stilistika*, Sarajevë, 1995.
51. Nasr, Sejjid Husejn, *Vodič mladom muslimanu*, Sarajevë, 1998.
52. Nasr. Seyyed Nasr, *Srce islama*, Sarajevë, 2002.
53. Nebi, Malik Ibn, *Kur'anski fenomen*, Sarajevë, 1986.
54. *Novi Muallim*, časopis za odgoj i obrazovanje, 10/2002, Sarajevë.

55. Nu'mani, Shibli, *Abu Hanifa – Život i djelo*, Zagreb, 1996.
56. Përkthimi i Feti Mehdiut, *Kur'an-i*, botimi I, Prishtinë, 1985.
57. Përkthimi i Hasan Nahit, *Kur'ani i madhëruar*, botimi I, Prishtinë, 1988.
58. Përkthimi i Sherif Ahmetit, *Kur'ani*, Prishtinë, 1988.
59. Pirraku, Muhamed, *Kultura kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e Prizrenit*, Prishtinë, 1989.
60. *Prijerod Kur'ana s komentarom*, përktheu: (Husein Djozo), 1, Sarajevë, 1966.
61. Ramič, Jusuf, *Tefsir – Historija i metodologjia*, Sarajevë, 2001.
62. Ridvam Fet'hi, *El-Islamu vel'-Insan'ul-me'asiri*, Kairo, 1975.
63. Rippin, Andrew, *Historiku i tefsirit të Kur'anit*, Prizren, 1422/2001.
64. *Shpjegimi i kuptimeve të Kur'anit të lartë në gjuhën shqipe*, botimi I, 1999 dhe botimi II, 2000, Medine, Arabia Saudite.
65. Smailagič, Nerkez, *Leksikon Islama*, Sarajevo, 1990.
66. Tabbareh, Afif Abdulfettah, *Ruhu'd-dini'l-islamijj*, botimi IX, bejrut, 1972.
67. *The Encyclopedia of Islam*, vëllimi V, Leiden, 1981.
68. *Translation of the Meanings of the Noble Qur'an in the English Language*, by Dr. Muhammed Taqi-ud-din Al-Hilali and Dr. Muhammad Muhsin Khan, Madinah, K.S.A.
69. Welch, Alford T., *Al-Kur'an*, Sarajevë, 1986.
70. www.shirazi.org.al/gazmend1.htm (Shpuza, Gazmend, Kur'an-i në gjuhën shqipe, fq. 1-4).
71. Yahya, Harun, *Kur'anske mu'džize*, Sarajevë, 2001.
72. Ebu Zehreh, Muhammed, *Ebu Hanifetu – bajatubu ve asruba, araubu ve fikhubu*, Kairo, 1976.
73. Zehreh, Muhammed Ebu, *El-Kur'an - El-mu'zbizetu'l-kubra*, Kairo, pa vit botimi.

Treguesi i emrave:

- Abduhu, Muhammed, [21](#), [69](#)
Ademi alejhisselam, [14](#), [22](#),
[48](#)
Ali, Muhammad Sadir, [67](#)
Al-Jawi, Abd al-Rauf bin al-Shayk Ali al-Fansuri, [66](#)
Al-Qahiri, Habib Muhammad, [65](#)
Amirchanjanz, Abraham, [65](#)
Arrivabene, Andrea, [63](#)
Badayuni, Abbasi, [64](#)
Bardhi, Ismail, [11](#), [69](#)
Bishri, Kiyai, [67](#)
Boere, Z. L Ahsen, [67](#)
Buczackiego, Jana Murzu Tarak, [64](#)
Çausheviq, Panxha, [66](#)
Chiussi, Italo Muhammad Abd al-Hadi, [67](#)
Cole, M. S., [65](#)
Crustentolpe, Fredrick, [64](#)
Dale, Gotfrey, [66](#)
De Robles, De Jose garber, [64](#)
Dinpuri, Muhammad Umar, [66](#)
Du Ryer, Anre, [63](#)
Ebu Hanife, [35](#), [36](#), [37](#), [40](#)
Ebu Zehreh, Muhammed, [24](#), [38](#), [72](#)
Edh-Dhehebij, Muhammed Husejn, [69](#)
Einarberg, [68](#)
El-Bakilani, [20](#)
El-Farisiu, Selman, [34](#)
El-Hatib, Abdulkerim, [24](#)
El-Meragiu, Muhammed ibn Mustafa, [40](#)
El-Nershahi, Ebu Bekr Muhammed ibn Xha'fer, [35](#)
El-Tefsiri, Muhammed (Ayintabi Debbaghzade), [64](#)
El-Xhurxhani, [20](#)
Er-Rifa, Mustafa S., [13](#)
Esh-Sha'ravi, Muhammed Mutevelij, [69](#)
Esh-Shejbaniu, Imam Muhammed Hasan, [37](#)
Esh-Shirazi, [39](#)
Es-Sabuni, Muhammed Ali, [25](#)
Es-Sujuti, [20](#)
Ez-Zamahsheri, [20](#), [39](#), [70](#)
Ez-Zerkeshi, [20](#)

- Frashëri, Naim, [55](#)
Gedeon, George (Gyorgy), [64](#)
Gummi, Mahmud, [68](#)
Hackendorf, Hermann, [64](#)
Halefullah, Ahmed Izuddin Abdullah, [22, 70](#)
Halifa, Reshad, [20](#)
Hamiti, Xhabir, [70](#)
Hassan, Ahmad, [66](#)
Ibn Hattabi, Umer, [18](#)
Ibn Kutejbe, [35](#)
Ibn Mugire, Veli, [18](#)
Ibrahim a. s., [14](#)
Ibrahim, Nexhat, [11, 70](#)
Imam Ebu Jusufi, [37](#)
Imam El-Gazaliu, [39](#)
Imam Neveviu, [39](#)
Imam Shafiu, [38](#)
Imre (Emory), [64](#)
Isai a. s., [14](#)
Isopescul, Silvestru Octavian, [65](#)
Jubibratiq, Miqo Hercegovac, [65](#)
Kariq, Enes, [29, 45](#)
Kashifi, Kamal al-Din Husayn b. Ali Wa'iz, [64](#)
Kayakkutti, Muttanisseril M., [67](#)
Ketenensis, Robertus, [63](#)
Khan, Muhammad Ya'qub (H. Sufi Mir), [72](#)
Kim, Young-Sun, [67](#)
Koyie, Muhammadi, [67](#)
Kutub, Sejjid, [21, 71](#)
Lashin, Musa Shahin, [12, 22](#)
Li, Tiezheng, [66](#)
Luqman, Abdu al-Qadir bin, [65](#)
Masihi, Ahmad Shah, [66](#)
Mawlana, Hudur Bakhsh, [65](#)
Mehdiu, Feti, [48, 56, 58, 71, 72](#)
Mubarak Allah (Hafidh), Muhammad, [65](#)
Muhammed, 'Abdu's-selam, [64](#)
Muhammedi alejhi's-selam (Muhammed a.s., Muhammed, Mahomet, Mahomet, Maometto, Mahumeticus, Pejgamberi a. s.), [14, 15, 16, 21, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 40, 49, 50, 53](#)
Musai a. s., [14](#)
Nasr, S. H., [51, 71](#)
Pedersen, Pickthall, [66](#)
Rao, Chilkoori Narayana, [66](#)
Rippin, Andrew, [72](#)
Ross, Alexander, [63](#)
Rumi, Xh., [29](#)
Rusamsi, H. Qamaruddin Shale A. A. Dahljan-Jus, [67](#)
Sakamoto, Ken-ichi, [66](#)
Salih Din, Ismail Abdurazzak Shaikh, [67](#)
Salih, Subhi, [23, 24](#)
Schweigger, Salomon, [63](#)
Sen, Girish Chandra, [65](#)
Siddiq, Muhammed, [65](#)
Szdmayer, Buziday, [64](#)

- Tanaskoviq, D., [50](#)
Tibawi, A. [L](#), [31](#)
Tomov, Stefan - StefanYa
 Skulef, [66](#)
Vasi'yevich Postnikov, Piotr,
 [64](#)
- Vesely, Ignac, [66](#)
Von Grunebaum, G. E., [16](#),
 [17](#), [19](#), [26](#)
Wehr, Hans, [13](#)
Yahya, Ismail bin, [67](#)
Zadeh, Gali, [67](#)

ISBN 998958025-1

9 789989 580253

LOGOS-A ■ DIMENSIONE KUR'ANORE

Nexhat S. Ibrahimî